



Ympäristöahdistus ja rituaalit: analyysia ympäristötunteiden rituaalisesta käsittelystä

Panu Pihkala
Helsingin yliopisto

Ympäristöahdistus on kasvussa oleva ilmiö, joka on herättänyt sekä julkista keskustelua että eri alojen tutkijoiden kiinnostusta. Ympäristöahdistus voidaan laveasti määritellä erilaisiksi vaikeiksi tunteiksi, jotka liittyvät merkittävästi ympäristökriisiin. Ympäristötunteita on käsitelty kasvavassa määrin erilaisten rituaalien ja rituaalisuutta sisältävien tapahtumien, kuten performansien, kautta. Näiden rituaalien ja tapahtumien skaala ulottuu julkisessa tilassa toteutettavista mielenosoituksista yksityisiin hengellisiin rituaaleihin. Tällaisia ympäristöahdistuksen käsittelytapoja on kuitenkin tutkittu vasta erittäin rajoitetusti.

Tämä artikkeli tarkastelee ympäristöahdistuksen käsittelyä erilaisten rituaalien kautta. Lähestymistapa on monitieteellinen. Aineistona ovat eri alojen tutkimukset aihepiiristä. Aluksi esitellään ympäristöahdistuksen ilmiö ja keskustellaan eräistä keskeisistä ympäristötunteista. Tämän jälkeen kartoitetaan teoreettisesti erilaisia liittymäkohtia ympäristöahdistuksen ja rituaalitutkimuksen välillä. Koska monenlaiset ympäristötunteet liittyvät ympäristöahdistukseen, näiden erilaisten tunteiden rituaalinen käsittely on olennainen osa aihepiiriä. Etenkin ympäristösurun ja -syyllisyyden käsittely vaikuttaa olevan tärkeässä osassa ympäristöahdistuksen rituaaleissa. Artikkelissa esitellään ja analysoidaan eräiden merkittävien ympäristöahdistusrituaalien kehittäjien, etenkin Joanna Macyn ja Francis Wellerin, näkemyksiä. Esimerkkinä taideperustaisesta ympäristöahdistusrituaalista esitellään eräs Remembrance Day for Lost Species -tapahtumapäivä tutkimuksen valossa. Artikkelin lopuksi keskustellaan ympäristöahdistusrituaaleihin liittyvästä dekolonialistisesta ja posthumanistisesta kritiikistä sekä eettisistä kysymyksistä. Rituaalit piirtyvät tärkeänä ympäristöahdistuksen käsittelykeinona, mutta niiden tarkkojen vaikutusten mittaaminen on vaikeaa.



Kuva 1: Gazamp, Wikipedia Commons 31.8.2019, CC BY-SA 4.0
(<https://www.youtube.com/watch?v=p4Gry0WKVbw>, katsottu 29.1.2021)

Ryhmä ihmisiä on verhoutunut voimakkaan punaisiin kaapuihin ja maalannut kasvonsa valkoisiksi. He liikkuvat julkisessa kaupunkitilassa ja laulavat surulaulua sukupuuttoon kuolleiden lajien vuoksi.¹

Toinen esimerkki: joukko tavallisiin vaatteisiin pukeutuneita ihmisiä on kokoontunut hakkuuaukealle. Osa heistä asettaa muistamista kuvaavia objekteja kaadettujen vanhojen puiden kannoille. He viettävät hiljaisen hetken ja käsittelevät yhdessä tunteitaan menetetyistä metsästä.

Nämä kuvaukset ovat esimerkkejä sellaisista viime vuosina tapahtuneista ympäristöasioihin liittyvistä kokoontumisista, joita voidaan tarkastella ympäristötunteisiin liittyvinä rituaaleina. Ensimmäinen kuvasi *Extinction Rebellion* eli Elokapina-järjestön "Punainen prikaati"-toimintatapaa, jossa yhdistyy performatiivisuus, rituaalisuus ja kansalaisvaikuttaminen (Benjamin 2019). Toinen kuvasi vanhojen puiden ja metsien menettämiseen liittyvää rituaalia, jota voi kutsua suruhartaudeksi tai suruhetkeksi. Tällaisia metsäsuruhetkiä on järjestetty erilaisten katsomuksien viitekehyksessä. Suomalaisina tapausesimerkkeinä toimivat Kirkkonummen Hvitträskin vanhan metsän suruhartaus (tapauksesta Keränen 2015; hartaudesta Pihkala 2017, 174) ja Kuopiossa talvella 2018 järjestetty muistohartaus Snellmanipuiston puille (Arponen 2018). Rituaalisuutta ilmeni myös Helsingissä ja Tampereella 2010-luvun lopussa, kun kaduilta kaadettiin puita työmaiden vuoksi ja ihmiset veivät muistokynttilöitä puiden kantojen luo (Jokinen 2017; Ristmeri 2017).

Ympäristökysymykset herättävät monenlaisia tunteita, vaikuttamishalusta alakuloisuuteen (Pihkala 2019a). Tässä artikkelissa tarkastelen niin kutsuttujen vaikeiden ympäristötunteiden

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=p4Gry0WKVbw>. Katsottu 29.1.2021.

käsittelyä erilaisten rituaalien ja rituaalisuutta sisältävien toimintatapojen kautta. Käytän ympäristöahdistus-termiä kahdella tavalla: sekä yleisnimenä vaikeista ympäristötunteista että tarkemmin rajautuvana ahdistuksen kuvaajana. Tämä heijastaa niitä moniulotteisia tapoja, joilla ahdistus-termiä ja ympäristöahdistus-termiä käytetään sekä akateemisessa tutkimuksessa että julkisessa keskustelussa (Pihkala 2020a). Ympäristöahdistus ja sen merkittävä osa, ilmastoahdistus, ovat viime vuosina nousseet huomattavan yhteiskunnallisen ja akateemisen kiinnostuksen kohteiksi (Cunsolo et al. 2020).²

Tämän artikkelin tutkimustehtävän taustasyitä on kaksi. Yhtäältä jo se, että nykyaikana järjestetään monia ympäristöahdistusta ja ympäristötunteita käsitteleviä rituaaleja, tekee aiheesta tarkastelemisen arvoisen. Toinen taustasyys on se klassinen oletus, jonka mukaan rituaalit voivat lievittää ahdistusta. Rituaalien mahdollista funktiota ahdistuksen lievittämisessä on tutkittu kohtalaisen paljon (esim. Lang et al. 2019; Karl & Fischer 2018; tutkimusta esittelee tarkemmin Uro tämän teemanumeron artikkelissa), mutta tiedossani ei ole keskittynyttä tarkastelua rituaalien merkityksestä ympäristöahdistuksen kannalta. Oletukseni tämän artikkelin kirjoittamisen taustalla on se, että rituaalitutkimuksen, ahdistustutkimuksen ja ympäristöahdistus-tutkimuksen yhteen tuominen voi tuottaa hyödyllistä tietoa kaikille näille aloille. Artikkelilla on myös potentiaalinen käytännöllinen merkitys, jos se selventää niitä tapoja, joilla rituaalit ja rituaalisuus vaikuttavat ympäristöahdistukseen.

Artikkelin aihealue on sangen laaja ja artikkeli muotoutuu tämän vuoksi johdannoksi aihepiiriin: monia teemoja on tärkeää selventää jatkotutkimuksessa. Laajuutta lisäävät sekä ympäristöahdistuksen että rituaalisuuden moniulotteisuudet. Kuten jäljempänä kuvaan tarkemmin, ympäristöahdistuksen taustalla voi olla erilaisia patoutuneita tunteita, kuten surua (Cunsolo & Ellis 2018) ja syyllisyyttä (Jensen 2019), minkä vuoksi ympäristöahdistuksen tarkastelu käytännössä edellyttää myös näiden muiden tunteiden tarkastelua. Muiden tunteiden ja rituaalien suhdetta on myös tutkittu enemmän kuin ympäristöahdistusta ja rituaaleja. Etenkin ympäristösuruun on kohdistunut viime vuosina kasvava tutkimuskiinnostus (esim. Cunsolo & Landman 2017), jonka piirissä on tarkasteltu myös rituaalien merkitystä ympäristösurun käsittelyssä (Adams 2020; Pike 2016; Pike 2017; Menning 2017; Mark & di Battista 2017). Ympäristösyylisyyden rituaaleja on tutkittu tietoni mukaan vähemmän (ks. kuitenkin Adams 2020), mutta useampi tutkija on tarkastellut rituaalisuutta sisältäviä, implisiittisiä ympäristösyylisyyden käsittelytapoja (Fredericks 2014; Menning 2017). Hyödynnän ja esittelen artikkelissani näitä tutkimuksia, mutta tarkastelen havaintomateriaalina myös niiden henkilöiden näkemyksiä, jotka ovat luoneet rituaaleja ympäristöahdistuksen ja muiden vaikeiden ympäristötunteiden käsitteilyyn (etenkin Macy & Brown 2014; Weller 2015; Johnson 2017). Kaikkinensa ympäristöahdistusta on tarkasteltu uskonto ja ympäristö -tutkimuksessa ja rituaalitutkimuksessa vain vähän (ks. kuitenkin Fredericks 2020; Fredericks 2021; Uro tässä numerossa; Pike 2017; Bauman 2014; Grimes 2006).

Lähteiden valinta perustuu monivaiheiseen prosessiin. Taustalla on useiden vuosien aikana tehdyt havainnot aihepiiriin liittyvästä tutkimuksesta. Lähteitä on etsitty myös tietokanta-

² Olen itse toiminut monessa roolissa ilmiön suhteen: olen tehnyt aiheesta jo pidempään tutkimusta (esim. Pihkala 2018; Pihkala 2020ab), olen osallistunut julkiseen keskusteluun ja yhteiskunnalliseen toimintaan aihepiiristä (esim. Pihkala 2019b; Tiainen 2017), ja olen vapaa-aikanani järjestänyt itse rituaalisuutta sisältäviä tapahtumia ympäristöahdistuksen käsittelemiseksi. Erilaiset kokemukseni ja niistä kertynyt tieto vaikuttavat osaltaan näkemyksiini, mutta tässä artikkelissa nojaan kirjallisiin lähteisiin.

hauilla. Osaan lähteistä kohdistuu suurempi lähdekritiikin tarve, etenkin kun rituaalien kehittäjät keskustelevat itse toimintansa vaikutuksista. Käytän näitä lähteitä kuitenkin ennen kaikkea ympäristöahdistuksen rituaalien kuvailemiseen enkä niiden vaikutusten arviointiin.

Rituaali on tunnetusti moniulotteinen käsite, jonka määrittelystä on erilaisia näkemyksiä (ks. Uro tässä numerossa). Tässä artikkelissa nojaudun vahvasti merkittävän rituaalitutkija Ronald Grimesin näkemyksiin (etenkin Grimes 2013). Analysoin ympäristöahdistukseen ja rituaaleihin liittyvää kirjallista aineistoa Grimesin pluralistisen rituaalinäkemyksen valossa. Sen sijaan, että määriteltäisiin ilmiöt puhtaasti rituaaleiksi tai ei-rituaaleiksi, tarkastelen eri asteista rituaalisuutta ja rituaalisia elementtejä sellaisissa toimintatavoissa, joissa käsitellään merkittävästi ympäristöahdistusta.

Metodisesti tutkimus sijoittuu uskontotieteen ja etiikan välimaastoon. Suurin osa artikkelista koostuu temaattisesta analyysistä, jossa keskityn kuvailuun ja vertailuun. Lopuksi keskustelen eettisistä kysymyksistä. Tutkimukseni sijoittuu osaksi sekä uskonto ja ympäristö -tutkimusta (*Religion and Ecology*) sekä monitieteellistä ympäristötutkimusta. Aiheisältöjen kautta tutkimukseni sisältää liittymäkohtia myös kulttuurin ja taiteen tutkimukseen, sillä tarkastelen osaksi rituaalisuutta ympäristöahdistusta käsittelevissä taidetapahtumissa.

Artikkelini etenemistapa on seuraava. Selvennän ensin lukijalle sitä, mitä tarkoitan ympäristöahdistuksella ja vaikeilla ympäristötunteilla, ja esittelen keskeistä aiheeseen liittyvää tutkimusta. Seuraavaksi keskustelen teoreettisesti rituaalitutkimuksen ja ympäristöahdistustutkimuksen liittymäkohdista. Tämän jälkeen esittelen ja analysoin olemassa olevaa tutkimusta sekä ympäristöahdistusrituaalien kehittäjien näkemyksiä. Lopuksi keskustelen kriittisesti tällaisten rituaalien mahdollisista erilaisista vaikutuksista ja niihin liittyvistä eettisistä kysymyksistä.

Ympäristöahdistus ja ympäristötunteet

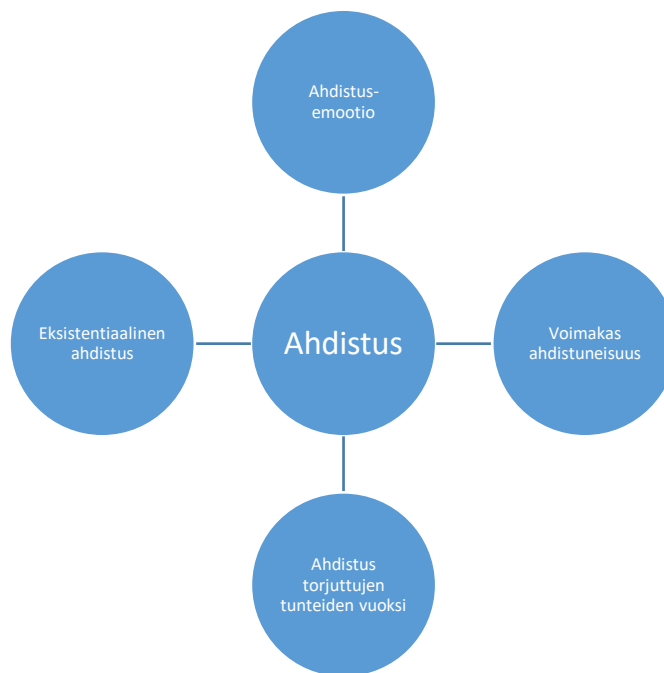
Ahdistus-termi on merkitysaltaan laaja. Ahdistus voidaan määritellä emotionaaliseksi reaktioksi, joka herää ihmisen³ kohdatessa ongelmalliseksi koettua epävarmuutta. Ahdistus liittyy tässä määritelmässä voimakkaasti uhkien kokemiseen ja riskien arvioimiseen. Ahdistus-sanaa käytetään usein kuitenkin tarkoittamaan voimakkaita ahdistustiloja ja pitkittynyttä taipumusta kohtalaisen voimakkaan ahdistuksen kokemiseen. Suomalaisessa terveydenhoidon ohjeistuksessa on määritelty, että termi ahdistuneisuus tarkoittaa ongelmallista ahdistustaipumusta. Mielenterveyden häiriöiden joukossa puhutaan ahdistuneisuushäiriöistä (*anxiety disorders*). (Barlow 2004; LeDoux 2016; Achte & Tamminen 1995.)

Ahdistus-terminologiaa käytetään lisäksi psykodynaamisessa kirjallisuudessa kuvaamaan torjutuista (repressio) asioista ja tunteista nousevia seurauksia. Eksistentiaalisessa filosofiassa ja psykologiassa ahdistus liitetään perustavanlaatuisen elämänkysymysten ja tunteiden kanssa kamppailemiseen. (LeDoux 2016.) Etenkin tämä eksistentiaalisen ahdistuksen ulottuvuus on tuonut ahdistuskysymykset osaksi uskonnollista ja teologista pohdintaa, sillä eksistentiaaliset kysymykset sisältävät voimakkaita liittymäkohtia hengellisiin ja katsomuksellisiin asioihin. Eksistentiaaliset kysymykset ja ahdistukset liittyvät esimerkiksi elämän merkityksellisyyden tai merkityksettömyyden kokemiseen, vastuuseen ja mahdolliseen syyllisyyteen sekä kuolevaisuuden ja rajallisuuden käsittelemiseen. (Esim. Lehtinen 2002.)

³ Tutkimuksessa on eroavia näkemyksiä siitä, missä määrin eläimet kokevat ahdistusta (ks. LeDoux 2016).

Olen aiemmassa tutkimuksessani (Pihkala 2020a; Pihkala 2020b) tuonut esiin, että ympäristöahdistusta esiintyy kaikissa yleisissä ahdistus-termin merkityssävyissä. Lähtökohtaisesti kyse on siitä, että ihmiset kokevat ongelmallista epävarmuutta ja erilaisia uhkia ympäristökriisin vuoksi; laajemmin määriteltynä kyseessä on ekososiaalinen kriisi, jossa erilaiset ekologiset ja sosiaaliset piirteet kietoutuvat yhteen. Ympäristöahdistus (*eco-anxiety*) liittyy siis läheisesti yhteen ”ympäristöpelon” (*eco-fear*) ja ympäristöhuolen (*worry, concern*) kanssa. Monet ihmiset kuitenkin kokevat ympäristöahdistusta niin voimakkaasti, että ilmiöön sisältyy myös mielen-terveyden järkkymiseen liittyviä piirteitä (esim. Haseley 2019). Psykodynaamisessa ja psykososiaalisessa tutkimuksessa on tuotu esiin, kuinka torjutut asiat (repressio) ja komplisoituneet tunteet voivat voimistaa ahdistusta (Hoggett 2019; Weintrobe 2013).

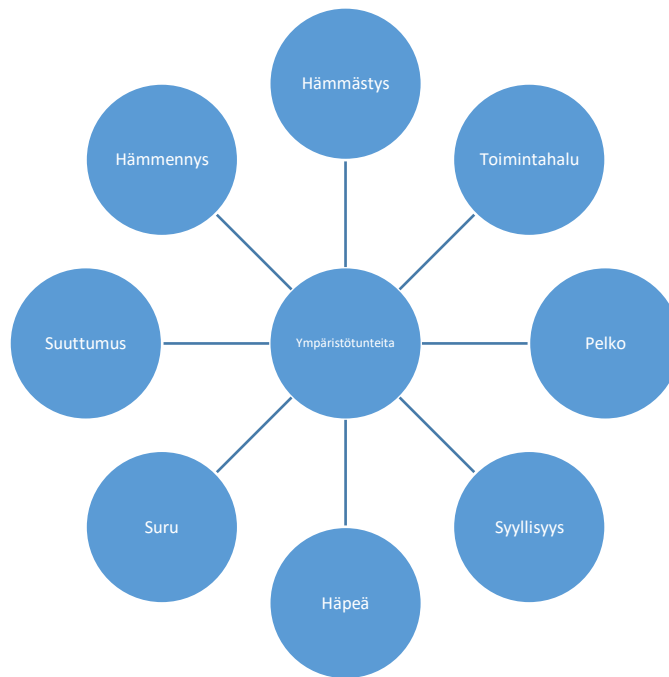
Lisäksi ympäristöahdistuksen syvänä pohjavirtana ovat eksistentiaaliset kysymykset, joita ympäristökriisi nostaa voimakkaasti esiin. Tiedeyhteisö on harvinaisen yksimielinen siitä, että ekosysteemien ja ihmisyyhteisöjen hyvinvointi on hyvin voimakkaasti uhattuna ympäristökriisin vuoksi (esim. Ripple et al. 2017). Tilanne herättää paitsi pelkoa ja toimintahalua, myös uhan tunnetta elämän merkityksellisyyden suhteen. Esimerkiksi lukuisat nuoret ovat ahdistuneita siitä, onko heillä mielekästä tulevaisuutta ympäristötuhojen maailmassa (Hickman 2020). Vastuun ja syyllisyyden tunteet painavat raskaina lukuisia aikuisia (Jensen 2019). Kuolemanpelko ja kuolevaisuuteen liittyvä ahdistus piirtyvät esiin monien ympäristöahdistuskokemusten taustalta (esim. Ramsey & Affifi 2018). Kuvio 1 ilmaisee ahdistuksen ja ympäristöahdistuksen erilaisia sävyjä.



Kuvio 1: Ahdistuksen ja samalla ympäristöahdistuksen erilaisia muotoja.

Monenlaiset tunteet voivat yhdistyä ympäristöahdistuksen erilaisiin muotoihin. Edellä olen maininnut jo surun, toimintahalun ja syyllisyyden. Näitä erilaisia tunteita lähelle tulevia tunteisävyjä ja muita tunteita voi esiintyä, kuten melankoliaa (Lertzman 2015) ja häpeää (Jensen 2019; Fredericks 2021). Pelon ja ahdistuksen rajat voivat olla häilyviä globaalien uhkien kohdalla, mutta molempien tarkastelu vaikuttaa olevan tarpeen (McQueen 2021; Buzzell & Chal-

quist 2019). Suuttumusta ja jopa raivoa esiintyy, mikä voi liittyä sekä suruprosessiin että moraaliseen närkästykseen (Antadze 2020; Kleres & Wettergren 2017). Välittämisen, empatian ja myötätunnon tunteet muodostavat tärkeän taustatekijän ympäristöahdistuksen kokemiselle (Hickman 2020): jos ihminen ei välitä itsensä, ekosysteemien ja ihmisyhteisöjen tulevaisuudesta, ei ahdistustakaan herää (empatiasta laajemmin esim. Aaltola & Keto 2017). Ahdistavien ja järkyttävien asioiden kohtaamiseen voi liittyä hyvin monenlaisia muitakin tunteita, kuten hämmästys, hämmennys, epäusko, järkytys, pettymys ja inho.⁴ Kuvio 2 ilmaisee eräitä keskeisiä tunteita, jotka liittyvät läheisesti ympäristöahdistukseen.



Kuvio 2: Eräitä keskeisiä ympäristöahdistukseen liittyviä tunteita.

Ympäristötunteet ja ilmastotunteet nivotaan usein osaksi ympäristökriisin ja ilmastokriisin mielenterveydellisiä vaikutuksia (esim. Cianconi, Betro & Janiri 2020). Samalla on tärkeää huomata, että laajemmin tarkasteluna kyse on myös yleisemmin tunteista, joita ihmisillä on ympäristöasioita kohtaan (Kals & Müller 2012), ja lisäksi ylipäätään luontoon liittyvistä tunteista. Ympäristötunteiden ja yleisten luonnonympäristöihin liittyvien tunteiden – joita on mahdollista kutsua luontotunteiksi (Pihkala 2019a) – raja on usein häilyvä. Aihepiiriin liittyvien termien tarkka filosofinen määrittely onkin erittäin vaikeaa, sillä ongelmakenttään nivoutuvat myös luonto- ja ympäristö-sanojen tunnetut määrittelyvaikeudet (esim. Willamo 2005). Lisäksi tunnetutkimuksessa on omat määrittelyhaasteensa erilaisten tunteiden lajien suhteen (yleistajuisesti von Scheve 2017). Tässä artikkelissa käytän tunne-sanaa pääasiassa emotion sävyssä, mutta koska artikkelini on alustava esitys laajasta aihepiiristä, termien käyttö on jossain määrin väljää.

Erilaisia ympäristöahdistuksen rituaaleja

On monia erilaisia rituaalien ja rituaalisuuden muotoja, joita on mahdollista tarkastella ympäristöahdistuksen ja ympäristötunteiden kannalta. Itsestään selvimmän tarkastelukohteen

⁴ Eri ympäristötunteista kattavasti ja populaarilla tyylillä ks. Pihkala 2019a.

muodostavat eksplisiittisesti ympäristöahdistusta ja ympäristötunteita käsittelemään järjestetyt rituaalit. Kuten artikkelin alussa toin esiin, tällaisia rituaaleja järjestetään kasvavassa määrin. Nämä rituaalit ovat kuitenkin vain pieni osa laajempaa joukkoa eriaستهista rituaalisuutta sisältäviä tapahtumia, joissa käsitellään jollain merkittävällä tavalla ympäristöahdistusta. Tähän laajaan joukkoon kuuluvat esimerkiksi monet taidetta ilmentävät tapahtumat ja monet (ympäristö)poliittiset tapahtumat.

Erilaisia ympäristöahdistuksen rituaaleja on mahdollista analysoida Grimesin mainitsemien rituaalisuuden elementtien tai piirteiden kautta. Tällaisia seikkoja ovat esimerkiksi ajan rajaamisen rooli, paikan rooli, osallistujajoukkoon liittyvä dynamiikka, rituaalin järjestäjien tavoitteet, rituaalin erilaiset vaikutukset ja rituaaliin sisältyvät symboliset piirteet (Grimes 2013). Nämä kaikki ovat merkityksellisiä ympäristöahdistuksen rituaalien kannalta, mutta kaksi piirrettä piirtyvät nähdäkseni erityisen olennaisena: rituaaleihin liittyvät a) tavoitteet ja b) vaikutukset ympäristöahdistuksen suhteen. Käsittelen näitä molempia, tavoitteita seuraavaksi ja vaikutuksia artikkelin lopussa.

Grimes huomauttaa, että rituaalien tavoitteiden analysoiminen on monimutkaista. Rituaaleihin voi kohdistua erilaisia tavoitteita ja toiveita. Osa näistä on tietoisia, osa tiedostamattomia. (Grimes 2013.) Ympäristöahdistuksen rituaalien suhteen on tärkeää huomata, että tavoitteellisuutta voi olla hyvin erilaista. Joskus ympäristöahdistuksen käsittely on kyseisen rituaalin pää-tavoite tai yksi päätavoitteista, mutta usein se on osatavoite (ks. tapausesimerkit jäljempänä). Joskus ahdistuksen käsittelyä tapahtuu, vaikkei sitä ole edes tavoiteltu, ainakaan tietoisesti (syyllisyyden osalta Fredericks 2014; surun osalta Pike 2016; 2017). Asiaa monimutkaistaa entisestään se, että tavoitteet voivat kohdistua yhteen tai muutamaaan vaikeaan ympäristötunteeseen ympäristöahdistuksen osana. Tavoitteena voi myös olla ympäristöahdistuksen käsittely yleisellä tasolla. Artikkelin loppuosassa esitänkin lisää perusteluita sille, että ympäristöahdistuksen rituaaleja on mielekästä tarkastella nimenomaan ilmiön laajuus ymmärtäen. Monenlaiset ympäristötunteisiin liittyvät rituaalit käsittelevät samalla ympäristöahdistusta, ja on vaikeaa löytää sellaisia rituaaleja, jotka käsitelisivät vain kapeasti määriteltyä ympäristöahdistusta.

Erilaiset tietoiset tavoitteet heijastelevat erilaisia näkemyksiä ympäristöahdistuksesta itseltään tai sen muodoista. Jos ympäristöahdistusta lähestytään ennen kaikkea ongelmana tai painottuen lamauttavaan ympäristöahdistukseen, on luonteva rituaalien tavoite tällöin ahdistuksen vähentäminen tai jopa yritys poistaa se. Jos taas ympäristöahdistusta lähestytään myös rakentavana voimana eli ympäristöuhkien tiedostavana kokemisena, rituaaleissa ymmärrettävästi tavoitellaan ympäristöahdistuksen hyvää kanavointia voimavaraksi.

Toistaiseksi kirjallisuudessa on tarkasteltu vaikeiden ympäristötunteiden joukosta eniten ympäristösurun rituaaleja. Tällöin kyseessä on joko tietoisesti tavoiteltu ympäristösurun käsittely (de Massol de Rebetz 2020; Adams 2020) tai tiedostamatta tapahtuva ympäristösurun käsittely (Pike 2016; Pike 2017). Surun käsittelyyn voi liittyä erilaisia tavoitteita ja toiveita. Osa rituaaleista keskittyy ennen kaikkea surun käsittelyyn sitä kautta, että surun tunteita kutsutaan rituaalissa esiin (esim. Johnson 2017). Osa rituaaleista vuorostaan tavoittelee tämän lisäksi surun kanavoimista osaksi ympäristöasenteiden muutosta ja ympäristötoiminnan kasvua (esim. Benjamin 2019; ks. de Massol de Rebetz 2020; Adams 2020; Pike 2017). On tosin esitetty väitteitä siitä, että ympäristösurun käsittely käytännössä aina vaikuttaa ympäristöasenteisiin ja ympäristötoimintaan, vaikkei tätä ulottuvuutta olisi tietoisesti mukana rituaalissa (Menning 2017).

Ympäristösurun rituaalit ovat hyvä esimerkki siitä, kuinka eri ympäristötunteiden käsittely yhdistyy samassa rituaalissa. Ympäristösurun rituaaleissa käsitellään vähintään implisiittisesti myös laajasti määriteltyä ympäristöahdistusta. Lisäksi tutkijat ovat huomauttaneet, että etenkin teollisuusmaissa ympäristösurun rituaaleissa ilmenee selkeästi myös ympäristösyllisyyden ja joskus ympäristöhäpeänkin käsittelyä. Ympäristösurun rituaalien osallistujajoukkojen on havaittu kokevan merkittävästi syllisyyttä ympäristölle tuhoisista elämäntavoista, joiden välttäminen on hyvin vaikeaa nykyisten talous- ja yhteiskuntajärjestelmien keskellä (Adams 2020; de Massol de Rebetz 2020; teoreettisesti Menning 2017; Jensen 2019; Pihkala 2017). Useat tutkijat ja rituaalien järjestäjät ovat myös argumentoineet sen puolesta, että ympäristösuraa ja ympäristösyllisyyttä pitäisi käsitellä aina yhdessä, koska nämä tunteet ilmenevät niin usein yhdessä ja koska ne vaikuttavat toisiinsa (Adams 2020; Menning 2017; de Massol de Rebetz 2020). Tällöin tavoitteeksi piirtyy sellainen rituaalinen toiminta, joka kanavoi ja kenties transformoi ympäristösuraa ja -syllisyyttä resilienssiksi ja toiminnaksi (ks. Fredericks 2020). Vaikuttaa siltä, että tällaisessa toiminnassa esiintyy sangen yleisesti myös eräiden muiden vaikeiden ympäristötunteiden käsittelyä, etenkin suuttumuksen ja pelon prosessointia (ks. Macy & Brown 2014; Weller 2015).

Rituaalitutkimuksen kannalta otollisia kohteita ei käytännön elämässä läheskään aina kutsuta rituaaleiksi.⁵ Ympäristötunteiden suhteen esimerkkejä tällaisista tarkasteluaiheista ovat artikkelin alussa mainittu kynttilöiden ja muiden muistoesineiden viemiset ympäristökysymyksiin liittyville paikoille, kuten kaadettujen kaupunkipiuiden luokse. Tähän liittyvät myös monet taidetta sisältävät tapahtumat, kuten eräät performanssit, taidenäyttelyt ja teatteriesitykset (esim. Adams 2020).

Rituaalitutkimuksessa taiteen ja rituaalisuuden suhdetta on pohdittu ennen muuta teatterin ja rituaalin suhdetta käsittelevässä performanssiteoriassa (esim. Turner 1982; Schechner 1988; ks. myös Grimes 2013). Rituaaleissa esiintyy hyvin usein jonkinlaista luovaa toimintaa ja sellaisia symbolisia ulottuvuuksia, joiden rajapinnat taiteeseen ovat vähintäänkin häilyviä. Mutta myös puhtaasti taidetapahtumiksi katsotuissa tilaisuuksissa esiintyy selkeitä rituaalisuuden piirteitä: esimerkiksi ajan rajaaminen, paikan rajaaminen, tietyn ihmisjoukon tiivis yhteinen kokemus, symbolisia elementtejä ja erilaisia muotosäntöjä. Suomessakin on viime vuosina järjestetty useita taidetapahtumia, joissa on merkittävästi käsitelty ympäristöahdistusta ja vaikeita ympäristötunteita, ja joissa samalla ilmenee rituaalisuuden piirteitä.

Muistomerkkien ja muistopaikkojen tutkimuksessa eräät tutkijat ovat alkaneet kiinnittää huomiota vaikeiden ympäristötunteiden käsittelyyn yhtenä tällaisten paikkojen ulottuvuutena (Ladino 2019, 270). Lisäksi on huomautettu, että on olemassa myös eksplisiittisesti ympäristömenetyksiä käsitteleviä muistomerkkejä, kuten sukupuuttoon metsästetyn muuttokyyhkyn muistomerkki Yhdysvalloissa (esim. Menning 2017; Leopold 1949). Jos ja kun tällaisilla paikoilla vierailemisessa ilmenee rituaalisia piirteitä, ne sijoittuvat osaksi aihepiiriä. Useat taiteilijat ovat luoneet sellaisia fyysisiä ympäristöaiheisia teoksia, joiden luona vierailemista on tarkasteltu osittain rituaalisena toimintana (Adams 2020; Gomes 2009; ks. myös Barr 2017; Pihkala 2017, 175–179).

Tarkastelu voi laajentua myös vielä implisiittisemmän rituaalisuuden analysoimiseen. Kuten jäljempänä kuvaan tarkemmin, Pike (2016; 2017) tarkastelee radikaalien ympäristöaktivistien

⁵ Rituaalin käsitteestä akateemisena konstruktiona ks. Uro tässä numerossa.

toiminnan rituaalisia piirteitä ja erilaisia siihen liittyviä vaikeita ympäristötunteita. Uskonnon-tutkija Fredericks analysoi artikkelissaan ”Online Confessions of Eco-guilt” (2014) ympäristösyllisyyttä käsitteleviä implisiittisiä rituaalisia tapoja internetin ympäristöaiheisilla keskustelupalstoilla. Fredericks tuo esiin, että näillä keskustelupalstoilla tapahtuu usein kolmivaiheinen rituaalisuutta sisältävä toimintaketju. Ensin joku tunnustaa tehneensä virheitä tai jättäneensä asioita tekemättä ympäristövastuun suhteen, eli ikään kuin tunnustaa syntinsä. Seuraavaksi sama henkilö yleensä samalla pyrkii jollain tavalla käsittelemään tekojaan, esimerkiksi tuomalla esiin lieventäviä asianhaaroja. Tämä ei kuitenkaan vaikuta yleensä riittävän, vaan henkilöt hakevat jonkinlaista julkista vahvistusta ympäristösyllisyyden käsittelylleen, ikään kuin synninpäästöä. Fredericks esittää lähteisiinsä perustuen, että yleensä joku tai jotkut keskustelupalstan toiset osallistajat antavatkin tällaisen lohdutuksen ja vapautuksen.

Vielä eräs mahdollinen tulokulma on vakiintuneiden riittien ja niiden nykymuotojen tarkastelu siitä näkökulmasta, miten niissä käsitellään ympäristöahdistusta. On mahdollista tarkastella sitä, missä määrin tällaiset riitit implisiittisesti käsittelevät ympäristöahdistusta, mutta useimmiten tarkastelu kohdistuu tällaisten riittien muokattuihin muotoihin. Esimerkiksi tiettyjä kristillisiä riittejä, kuten tuhkakeskiviikon jumalanpalvelusta, on erällä paikkakunnilla sovellettu myös ympäristöahdistuksen käsittelyyn (Malcolm 2020; Borrowed Time 2020; vrt. Pihkala 2017, 172–183). Ympäristöaktivismissä on tapahtunut eri uskontoperinteiden rituaalien liittämistä ympäristötapahtumiin tavoilla, joissa tullaan käsitelleeksi myös ympäristöahdistusta. Uskonnotutkija Skrimshire (2019) keskustelee tällaisista rituaaleista osana erästä Elokapinan julkista kampanjaa. Joskus tällaisissa rituaaleissa voi nähdä vaikutteita useista eri uskontoperinteistä.

Rituaalisuus ja ympäristötunteet ympäristötoiminnassa

Siirryn käsittelemään tarkemmin erilaisia rituaalisuuden muotoja ympäristöahdistuksen käsittelyssä. Yksi uskontotieteellisen ympäristötutkimuksen aiheista on ollut sen tarkastelu, millaisia uskonnollisuuden elementtejä on löydettävissä etenkin radikaalin ympäristöaktivismin muodoista. On pantava merkille, että aihepiiriä on analysoitu jo pitkään ja sangen hienojakoisesti: kyse ei ole populaareista tulkinnoista, joissa leimattaisiin jokin ympäristöliike yksioikaisesti uskonnoksi (ks. Berry 2013). Tunnettu uskontotieteellinen ympäristötutkija Bron Taylor on pannut merkille monien ympäristötunteiden ja rituaalien olemassaolon näissä liikkeissä (Taylor 2010). Vielä tarkemmin rituaaleja ja ympäristötunteita on tarkastellut Sarah Pike sekä artikkelissaan (Pike 2016) että monografiassaan (Pike 2017). Hän mainitsee käsittelevänsä etenkin viittä tunnetta: ihmettelyä (*wonder*), rakkautta, myötätuntoa, suuttumusta ja surua. Käytännössä Pike kuitenkin käsittelee paljon myös syllisyyttä ja häpeää (esim. Pike 2016, 425, 428).

Pike tuo esiin, että ympäristöaktivisteilla on yleensä jo lapsuudessaan ja nuoruudessaan ollut voimakkaita yhteyden kokemuksia muun luonnon kanssa. Ihmettelyn, rakkauden ja myötätunnon tunteet luovat perustan suuttumuksen ja surun kokemiselle, kun nämä ihmiset huomaavat ympäristötuhoja ja globaalin ympäristökriisin laajuuden (Pike 2016; Pike 2017). Tässä peruslähtökohdassa Pike siis liittyy yhteen sellaisten näkemysten kanssa, joita on tuotu runsaasti esiin ympäristökasvatuksen ja ympäristöpsykologian kirjallisuudessa (esim. Chawla 2020; Clinbell 1996; Nicholn 2002). Rituaalisuutta Pike tarkastelee ennen kaikkea kahden aiheen kannalta: sen, miten ympäristötoimintaan osallistuminen voi muodostua siirtymä- ja initiaatiiritiin kaltaiseksi kääntymyksen kokemukseksi ja sen, miten ympäristötoiminnan muodot voivat muodostua osittain ympäristötunteiden käsittelyrituaaleiksi (Pike 2017, etenkin 15–

21). Pike lähestyy rituaaleja ennen kaikkea niiden suhteita luovan ja muokkaavan funktion kautta ja viittaa useisiin rituaalitutkimuksen teoksiin (Pike 2017, 16).

Pike suoritti käytännön havainnointia radikaalin ympäristötoiminnan parissa ja keskustelee havainnoistaan tutkimuskirjallisuuden valossa. Pike näkee, että mielenosoituksissa ja kansalaistoiminnan muissa muodoissa toteutuu samaan aikaan ympäristötunteiden käsittelyä ja yhteiskunnallista vaikuttamista. Etenkin hän huomioi ympäristösurun keskeistä roolia aktivismin kannalta. Suru ja suuttumus saavat ihmisiä toimimaan, ja ympäristöaktivismin muodoissa tapahtuu usein implisiittistä surun käsittelyä. Radikaalissa ympäristötoiminnassa, kuten itsensä kiinnittämisessä hakkuu-uhan alla oleviin puihin, syntyy myös hyvin konkreettista pelkoa ja ahdistusta: aktivisteja on jopa tapettu (Pike 2017, 82). Ympäristökokoontumisissa voi ilmentyä myös kollektiivista pelon käsittelyä ja rohkeuden keräämistä, joskus ritualisoituneilla tavoilla.

Sarah Fredericks on vuorostaan tutkinut arkisempia ympäristöaktiivisuuden muotoja (2014) sekä erilaisten rituaalien mahdollisuuksia ympäristösyllisyyden ja -häpeän käsittelyssä (2018; 2020; 2021). Piken ja Fredericksin sangen uranuurtavat tutkimukset tarjoavat mahdollisuuksia ympäristöahdistuksen rituaalien eri ulottuvuuksien tarkasteluun, vaikka nämä tutkijat eivät käytäkään eksplisiittistä ympäristöahdistus-termiä.

Joanna Macy: rituaaleja ympäristötunteiden käsittelyyn

Seuraavaksi esittelen eräiden merkittävien käytännön ympäristöahdistusrituaalien luoja näkemyksiä ja analysoin lyhyesti heidän toimiaan artikkelin aihepiirin kannalta. Kaikista merkittävimpin ympäristöahdistuksen rituaalien luoja on viime vuosikymmeninä ollut yhdysvaltalainen systeemifilosofi, aktivisti ja kirjailija Joanna Macy. Macy kasvoi kalvinistisessa perheessä, mutta pettyi kohtaamaansa kristilliseen kielteisyyteen kehollisuutta ja luontoa kohtaan. Myöhemmin Macy on tullut tunnetuksi buddhalaisen ajattelun esiintuojana. Hänen värikkäästä elämäntarinastaan saa yleiskuvan tuoreesta tribuuttiteoksesta (Kaza 2020), ja hänen merkitystään uskontotieteelliselle ympäristötutkimukselle tarkastelee Stroebel (2005).

Macy oli toisten ekopsykologisesti ja syväekologisesti orientoituneiden toimijoiden kanssa luomassa ensin työpajoja ydinsodan uhan ja ydinsaasteiden aiheuttaman ahdistuksen käsittelyyn (Macy 1983). Eräs merkittävä vaikuttajakumppani Macylle oli ekopsykologi Chennis Glendinning (ks. Glendinning 2007 [1994]). Työpajoissa käsiteltiin kasvavassa määrin myös ympäristöahdistusta ja muita ympäristötunteita, ja niiden järjestäminen levisi moniin eri maihin, kuten Saksaan ja Ukrainaan (Kaza 2020).

Macyn vaikutus myös ympäristökasvatukseen on ollut merkittävä. Sillä saralla hänen tunnetuin luomuksensa on yhdessä syväekologi John Seedin kanssa rakennettu *Council of All Beings* -toimintamuoto, joka on eräänlainen yhdistelmä roolipeliä, rituaalia ja ympäristökasvatusta. Tästä rituaalista on keskusteltu myös uskontotieteellisessä ympäristötutkimuksessa (esim. Taylor 2010). Muutaman tunnin kestävässä rituaalissa osallistujat omaksuvat eri eläin- ja kasvilajien rooleja sekä puhuvat ikään kuin neuvoston kokouksessa niiden näkökulmasta siitä, miten ihmisen aiheuttamat ympäristövaikutukset ovat vahingoittaneet niitä. Lopuksi näkökulma vaihtuu sen kuvittelemiseen ja ilmaisemiseen, mitä voimavaroja nämä lajit voisivat antaa ihmisille, jotta he toteuttaisivat ympäristönsuojelua paremmin. (Macy & Brown 2014, 160–66.) Rituaalia on järjestetty Suomessakin (esim. Elokapina 2020).⁶

⁶ <https://www.facebook.com/elokapina/posts/2519267318289763>.

Kattavin esitys Macyn ja hänen yhteistyökumppaneidensa käyttämistä toimintatavoista on hänen yhdessä psykologi Molly Young Brownin kanssa kirjoittama teos (toinen, uudistettu painos: Macy & Brown 2014), joka on keskeisin käyttämäni lähde Macyn toiminnan suhteen. Osa samoista sisällöistä löytyy Macyn ja psykologi Chris Johnstonen *Active Hope* -teoksesta (Macy & Johnstone 2012), joka on ollut kohtalaisen suosittu. Macy on ollut luomassa yleistä toimintamallia nimeltä *The Work That Reconnects*, jonka ympärillä toimii oma yhteisönsä, kotisivuineen ja uutiskirjeineen. Toimintamallissa on neljä osaa, joiden nimet ovat (vapaasti suomennettuna) kiitollisuudesta liikkeelle lähteminen, maailman tilan aiheuttaman kivun kunnioittaminen, uusin silmin näkeminen ja eteenpäin lähteminen. Toimintamallin läpikäymiseen ja tavoitteisiin liittyy siis monenlaisia ympäristötunteita, kuten kiitollisuutta ja voimaantumista, ja sen toisessa vaiheessa käydään eksplisiittisesti läpi ympäristöahdistusta ja muita vaikeita ympäristötunteita. (Macy & Brown 2014; [https://workthatreconnects.org/.](https://workthatreconnects.org/))

Macyn ja kanssakirjoittajien esittelemien toimintamallien skaala on laaja, ulottuen itsereflektiotehtävistä intensiivisiin rituaaleihin. Macy & Brown (2014, 81–2) keskustelevat itse siitä, mitkä näistä toimintatavoista ovat heidän mielestään varsinaisia rituaaleja ja antavat käytännön vinkkejä rituaalien ohjaamiseen ja järjestämiseen. Vaikeiden ympäristötunteiden joukosta näissä rituaaleissa käsitellään laajasti ahdistuksen ja kivun lisäksi surua, pelkoa ja suuttumusta (Macy & Brown 2014, 105–133). Syyllisyyttä ei mainita yhtä eksplisiittisesti, mutta sen käsittely on käytännössä vahvasti mukana. Esimerkiksi *Council of All Beings* -rituaalissa ihmisten ympäristösyllisyys on voimakkaasti läsnä.

Esimerkiksi ympäristösurun käsittelyyn Macy & Brown esittelevät intensiivisen *Bowl of Tears*, Kyynelten malja -rituaalin. Tilan keskelle asetetaan vesimalja, jonka kerrotaan representoivan kyyneleitä maailmalle aiheutetun vaurion vuoksi. Osallistujia kutsutaan tulemaan maljan luo ja kastamaan kätensä siihen. Kun vesi valuu sormien välistä, henkilö voi samalla kertoa ääneen suruistaan, joita hänellä on ympäristötuhojen vuoksi. Taustalla saatetaan käyttää musiikkia. Kun kaikki ovat saaneet mahdollisuuden käydä maljan luona, se kannetaan kulkueena luonnonpaikkaan ja vesi kaadetaan osaksi kiertokulkua, tiettyjen vuorosanojen myötä. (Macy & Brown 2014, 128–9.)

Rituaalien ohjeistaminen näyttäytyy vaikeista aiheista riippumatta sangen vastuullisena ja tarkkaan harkittuna. Intensiivisimmät rituaalit ohjeistetaan sijoittamaan työskentelyjaksojen, usein viikonlopun mittaisten leirien tai kurssien, keskelle, jotta ryhmä ehtii muodostua turvallisemmaksi, ohjaaja tuntee ryhmän paremmin ja aloituspisteenä oleva kiitollisuuden harjoittaminen ehtii luoda henkisiä voimavaroja vaikeiden tunteiden käsittelyyn. Rituaalien ohjaajia kehoitetaan ensin itse osallistumaan kyseiseen rituaaliin ja valmistelemaan ohjaamansa rituaalit erittäin huolellisesti. Heitä kehoitetaan ottamaan aina tilannekohtaisesti ja ryhmäkohtaisesti huomioon se, onko kyseistä rituaalia riittävän turvallista järjestää kyseisessä tilanteessa. Vahvojenkin tunteiden näyttämistä pidetään osallistujille pääsääntöisesti rakentavana, mutta ohjaajille annetaan myös virikkeitä varoitoimenpiteisiin niissä tapauksissa, joissa joku osallistuja vaikuttaisi ahdistuvan liikaa. (Macy & Brown 2014, 75–87.)

Macyn ja hänen yhteistyökumppaneidensa toimintamallien vaikutuksista on olemassa jonkin verran tutkimusta (Hathaway 2017; Hamilton 2020). Näissä tutkimuksissa kohdehenkilöt ovat kertoneet, että Macyn toimintamallit ovat vahvasti auttaneet heitä ympäristöahdistuksen käsittelyssä, mutta tarkkaa analyysia juuri rituaalimenetelmien osavaikutuksesta ei ole tiedos-

sani. Macyn toimintamallilla on voimakkaita yhteyksiä sekä draamaperusteisiin tunneterapiametodeihin että ekopsykologiaan. Esimerkiksi tutkija Hollis-Walker (2012) analysoikin yhdessä sekä Macyn että tunneterapeutti Leslie Greenbergin metodeja. Selkeät ja ajoittain vahvat rituaalisuuden piirteet kuitenkin luovat omaleimaisuutta Macyn toimintamallille, verrattuna moniin muihin tunneterapioihin. Ekopsykologia on ympäristöpsykologian suuntaus, jossa painotetaan luontoyhteyden merkitystä sekä ihmisen että muun luonnon hyvinvoinnille. Monet ekopsykologit ovat avoimia hengellisyydelle ja käyttävät Macyn tavoin rituaalisia metodeja. Eksplisiittisesti ympäristöahdistusta ja rituaaleja käsitelleitä ekopsykologeja ovat esimerkiksi Andy Fisher (2013) ja Bill Plotkin (2008).

Francis Weller: syvyyspsykologisia ympäristösurun rituaaleja

Eräs merkittävä ympäristöahdistuksen rituaalien luoja on jungilainen psykoterapeutti ja suru-asantuntija Francis Weller. Weller on noussut hivenen laajempaan tietoisuuteen vasta 2010-luvulla eikä hänen toimintansa ole läheskään yhtä vaikutusvaltaista kuin Macyn, mutta hänen työhönsä viitataan merkittävässä aihepiiriin liittyvissä julkaisuissa (esim. Moser 2020). Weller keskustelee suruun keskittyvässä teoksessaan (Weller 2015) kiinnostavasti rituaalien funktioista ja ympäristötunteista. Kyseistä teosta pidetään Wellerin tähänastisena pääteoksena ja käytän sitä keskeisenä lähteenä hänen näkemystensä suhteen.

Weller kertoo, että hän on kohdannut usein ympäristöahdistusta kokevia ihmisiä terapeutin työssään ja järjestämässään työpajoissa sekä rituaaleissa (Weller 2015, 46–53, 75). Weller tuntee Macyn työtä ja ajattelee, samoin kuin tämä, että on luonnollista kokea kipua ja erilaisia vaikeita tunteita maailman tilasta johtuen. Kuten Macy, Weller pyrkii toiminnallaan auttamaan osallistujia käsittelemään sekä ihmisiin että ekosysteemien vaurioitumiseen liittyviä vaikeita tunteita.

Weller puhuu kokonaisvaltaisesti rituaalien tärkeyden puolesta. Hän viittaa rituaalitutkijoihin, mutta ei kuitenkaan mainitse Roy Rappaportin nimeä, vaikka Wellerin näkemyksissä on monia samoja korostuksia Rappaportin kanssa. Weller näkee rituaalit ihmiskunnan alkuperäisenä keinona käsitellä yhteisöllisesti erilaisia tärkeitä asioita. Weller viittaa alkuperäiskansoihin ja siihen, kuinka monenlaisia ja keskeisiä funktioita rituaaleilla on perinteisissä yhteisöissä. Wellerin mukaan teollisuusmaiden ihmiset kärsivät suuresti siitä, että heimomaisia lähiyhteisöjä ei juurikaan ole, rituaaleihin liittyvät taidot ovat kadoksissa ja etenkin surua ei osata kohdata. (Weller 2015.) Ympäristötunteiden suhteen Weller ajattelee, että itse maapallo tavallaan ilmaisee kipuaan tuntemiseen kykenevien ihmisten kautta (Weller 2015, 47). Tässäkin ajattelutavassa on samankaltaisuutta Rappaportin näkemyksen kanssa (ks. Pesonen tässä numerossa; Grimes 2006, 145). Jungilaisuus antaa merkittäviä suuntaviivoja Wellerin näkemyksille. Tästä perinteestä hän hyödyntää esimerkiksi *anima mundi* -käsitettä, maailmansielua, jonka osia myös ihmiset ovat. Monet jungilaiset ajattelutavat vahvistavat kollektiivisuuden ja keskinäisen yhteyden korostuksia Wellerin eetoksessa.

Hengellisyys ja vahva terapeutisuus leimaavat Wellerin rituaalikäsitystä ja rituaalista toimintaa. Hengellisyys ilmenee yleismaailmallisena ja jungilaisuuteen nivoutuvana: Weller viljelee henki- ja sielu-sanoja ja ajattelee, että yksi rituaalien keskeinen tehtävä on voimistaa ihmisten yhteyttä hengen ja sielun maailmaan (Weller 2015, 86, 88). Weller ajattelee, että rituaaleilla on useita piirteitä ja mahdollisia funktioita. Yhtäältä hän viittaa Joseph Campbelliin ja painottaa rituaalien merkitystä transsendentin ulottuvuuden esille tuojina. Parantava ja eheyttävä funk-

tio piirtyy kuitenkin hyvin keskeisenä. Weller pitää rituaaleja lisäksi myös kognitiivisesti ja eettisesti olennaisina. Rituaalit mahdollistavat toisenlaisen kognition ja tuottavat rakentavaa ”häiriintymistä” (*derangement*). Rituaalit voivat häiritä luutuneita ja haitalliseksi katsottuja ajattelu- ja toimintatapoja sellaisella tavalla, joka voi johtaa transformaatioon. (Weller 2015, 71–88.)

Terapeuttisuus ilmenee voimakkaasti siinä, kuinka Weller näkee rituaalit riittävän turvallisina ja toisaalta intensiivisinä tiloina, jotta psyykinen ja psykososiaalinen kannattelu (*holding ja containment*) voivat tapahtua. Wellerin mukaan monet tunteet ovat niin vaikeita kohdata, että tarvitaan pitkäjänteistä työskentelyä ja rituaalien voimaa, jotta ihmiset uskaltavat päästämään ne esiin. Hänen mukaansa sukupuoliroolit vaikuttavat myös asiaan: etenkin monien miesten on hyvin vaikeaa näyttää julkisesti surun tunteitaan (Weller 2015, 83). Macy & Brown (2014, 80) tekevät saman huomion. Weller kertoo monia kiinnostavia tapausesimerkkejä erilaisista ihmisistä, jotka ovat työpajoissa ja rituaaleissa paljastaneet syviä ympäristösurun ja -suuttumuksen tunteitaan. Weller viittaa lyhyesti myös antropologi Victor Turnerin *communitas*-käsitteeseen ja rituaaleissa syntyvään yhteisöllisyyteen (Weller 2015, 87).

Weller rohkaisee ihmisiä käyttämään ”rituaalista mielikuvitusta” (*ritual imagination*) ja kehittämään kuhunkin tilanteeseen sopivia rituaaleja. Hän mainitsee esimerkkejä sekä yksilöllisistä että yhteisöllisistä rituaaleista. Wellerin kertomuksissa ja ohjeissa ilmenee monia rituaalitutkimuksessa vahvasti esiin tulevia rituaalien ja rituaalisuuden piirteitä, kuten tietyn rituaalisen paikan rakentaminen – Weller käyttää *shrine*-termiä –, tulen käyttäminen sekä rummutuksen ja muun musiikin käyttäminen (Weller 2015, esim. 53, 85).

Eräs toinen kirjailija ja omien työpajojensa järjestäjä, Trebbe Johnson, vie tämänkaltaisen virikemateriaalin tarjoamisen vielä paljon pidemmälle ympäristötunteiden suhteen. Johnson tarjoaa eräässä teoksessaan 101 vinkkiä haavoittuneiden luonnonpaikkojen kohtaamiseen (Johnson 2017). Näihin vinkkeihin sisältyy mielenkiintoisia rituaalisia elementtejä. Esimerkiksi Johnson suosittelee limeksen eli kynnyksen rakentamista rajaamaan haavoittuneen paikan ja vaikeiden ympäristötunteiden kohtaamista. Esimerkiksi, jos henkilö kokee surua, suuttumusta ja järkytystä vanhan metsän avohakkuun johdosta, paikan ja tunteiden kohtaamiseen voi rakentaa puunoksasta fyysisen kynnyksen, jonka yli astutaan erikseen rajattuun aikaan ja paikkaan ja jonka kautta palataan aikanaan arkeen (Johnson 2017). Johnson avaa näkemyksiään laajemmin monografiassaan (Johnson 2018). Hän on ollut mukana luomassa *Radical Joy for Hard Times* -toimintamallia, joka on levinnyt useisiin maihin ja tarjoaa virikkeitä ympäristötoimintamallin tapahtumia ympäristötunteiden käsittelyn kannalta.

Kaikki edellä mainitut ympäristöahdistuksen rituaalien luoja ovat oiva esimerkki Grimesin (2013, 193) tekemästä huomiosta: uusien rituaalien luominen tapahtuu useimmiten yhteiskunnan marginaaleissa. Nämä henkilöt myös suoraan kannustavat ihmisiä käyttämään rituaalista mielikuvitusta ja luomaan uusia rituaaleja ympäristötunteiden käsittelyyn. Rituaalitutkimuksen termein voidaan määritellä, että he kannustavat ihmisiä rituaalisen kompetenssin kasvatamiseen ja edistävät tätä omalla toiminnallaan. Samalla heidän asemansa marginaalissa merkitsee sitä, että monelle valtavirran ihmiselle heidän toimintamallinsa vaikuttavat ainakin aluksi oudoilta. Yhdessä itkeminen tai rummuttaminen ympäristötunteiden käsittelemiseksi on vastakulttuurillista.

Taide, luova ilmaisu, rituaalit ja ympäristötunteet

Kuten edellä on mainittu, taiteen, performanssin ja rituaalisuuden suhde on sekä voimakas että monisäikeinen. Luovat menetelmät ovat olennainen osa useita eksplisiittisiä ympäristöahdistuksen rituaaleja. Esimerkiksi yllä mainitut Macy, Weller ja Johnson käyttävät kaikki osittain luovia menetelmiä ja taidetta ympäristötunteiden käsittelyrituaaliensa osana. Tässä alaluvussa keskustelen sellaisista ympäristöahdistuksen rituaaleista, jotka ovat vielä voimakkaammin taidemetodien hallitsemia.

Viime vuosina on alettu kasvavassa määrin järjestää ympäristöasioita ja ympäristötunteita käsitteleviä taidetapahtumia, joissa ilmenee rituaalisuuden piirteitä. Näiden tapahtumien rituaalisuuden luonne ja aste on vaihdellut. Joitain niistä on tietoisesti lähestytty rituaaleina ja joissain rituaalisuus on ollut piilevämpää. Kansainvälistä huomiota herätti Islannissa vuonna 2019 järjestetty jäätikön hautajaistilaisuus, joka oli taidemetodeja sisältävä rituaalinen tapahtuma (Arnason & Hafsteinsson 2020). Esimerkiksi Suomessa on esimerkiksi 2010-luvun lopussa järjestetty erilaisia kollektiivisen itkemisen tilaisuuksia ympäristötuhoihin liittyen ja näitä voidaan lähestyä sururitualeina. Erot eri tapahtumien välillä ilmenevät esimerkiksi siinä, että osassa itkuvirsitilaisuuksia esi-itkijänä toimivan taitelijan rooli on keskeinen (ks. Mankkinen 2018) ja toisissa vuorostaan keskeisenä luonteena on kaikkien osallistujien selkeä osallistuminen itkuun (ks. Naukkarinen 2018).

Sangen voimakas ympäristöahdistuksen käsittely rituaalisin keinoin toteutui Helsingin yliopilasteatterin näytelmissä *Järkeni ei riitä* (ensi-ilta syksy 2017, ohjaaja Hannes Mikkelsson) ja *Kuningas patu Lear* (ensi-ilta syksy 2018, ohjaaja Anni Mikkelsson). Molempien näytelmien loppuosassa yleisöä kutsuttiin osallistumaan performanssiin tavoilla, joissa ilmeni terapeuttisuutta (Pihkala 2019c; vrt. Kytölä 2017). *Järkeni ei riitä* -näytelmän jälkimmäisessä näytöksessä luotiin yhteinen telta, jossa sekä osallistujat että näyttelijät keskustelivat ja jakoivat selviytymiskeinoja ympäristöahdistuksesta. *Kuningas patu Lear* -näytelmän lopussa, traagisten tapahtumien jälkeen, yleisöä kutsuttiin lavalle istumaan tai makaamaan kattoon heijastetun tähti-taivaan alle. Ympäristöahdistuksen käsittely oli implisiittisempää, mutta osallistujajoukko kutsuttiin kokemaan jonkinlaista yhteyttä ja levollisuutta maailman traagisuuden äärellä olemisen jälkeen. Tällainen esittäjien ja yleisön välisten rajojen hälventäminen, josta on keskusteltu paljon teatteritieteessä esimerkiksi ”neljännen seinän rikkominen”-käsitteen kautta⁷, on kiinnostava toimintatapa ympäristöahdistuksen taidepohjaisen ja rituaalisen käsittelyn kannalta.

Tutkija Clara de Massol de Rebetz on tuoreessa artikkelissaan (2020) analysoinut erästä taideperustaista ympäristötunteiden käsittelytilaisuutta rituaalisuuden ja muistamisen kannalta. Hän teki empiiristä havainnointia vuonna 2018 Englannin Brightonissa järjestetyssä *Remembrance Day for Lost Species* -tapahtumapäivässä. Tapahtuma on osa 2010-luvulla syntynyttä ja vähitellen kansainvälistynyttä Sukupuuttoon kuolleiden lajien muistopäivä -toimintaa (ks. myös Brewster 2020). Artikkelin liittyy kasvavassa olevaan tutkimusalaan, sukupuuttojen tutkimukseen (*Extinction Studies*), jossa humanistiset ja uskontotieteelliset tarkastelukulmat ovat yhtenä osana (ks. esim. <http://newnatures.org/extinction/>). Artikkelissa on vahvoja sisältöjä posthumanistisesta ja postkolonialistisesta tutkimuksesta.

⁷ Ks. Tieteen termipankki 11.3.2021: Esittävät taiteet: neljäs seinä. (Tarkka osoite: [https://tieteentermi-pankki.fi/wiki/Esittävät taiteet: neljäs seinä.](https://tieteentermi-pankki.fi/wiki/Esittävät_taideet:_neljäs_seinä_))

Kyseiselle tapahtumapäivälle valitaan vuosittain jokin teemalaji sukupuuttoon kuolleiden lajien joukosta. Vuonna 2018 valinta kohdistui stellerinmerilehmään. ONCA-niminen galleria ja sen johtaja Persephone Pearl olivat keskeisessä järjestäjäroolissa. Tapahtumapäivän aluksi oli yleistä ohjelmaa ja iltapäivällä järjestettiin kaksi toimintamuotoa, joita de Massol de Rebetz tarkastelee rituaaleina: yhteisen jakamisen piiri ja hautajaiskulkue. Tapahtumapaikkana oli Barge-niminen iso vene, joka toimii galleriatilana. Osallistujia oli parikymmentä. Tapahtuman pääorganisoija Pearl piti alkupuheen, jossa hän eksplisiittisesti käsitteli sururituuaalien tärkeyttä ympäristötunteiden käsittelyn kannalta ja ympäristötoiminnan kannalta. Hän ilmaisi, että rituaaleilla on voimaa destabilisoida neoliberaaleja ja uuskolonialistisia rakenteita. Pearl esitti, että osallistujien ei kannattaisi jumiutua syyllisyyteen ja häpeään, vaan ymmärtää rakenteellisten muutosten tarve. (de Massol de Rebetz 2020, 880.)

Alkupuheen jälkeen kerrottiin stellerinmerilehmästä, jota kuvattiin ainutlaatuisena olentona. De Massol de Rebetz havainnoi, että käytetty kieli oli tunnerikasta ja antropomorfista ja että stellerinmerilehmää kohtaan herätettiin surua ja myötätuntoa. Lähes aidon kokoinen paperimassasta tehty stellerinmerilehmä roikkui katosta ja sille annettiin yksilöllinen nimi, Stella. Seuraavaksi osallistujia rohkaistiin kertomaan tarinoita omista menetyksen ja surun kokemuksestaan. Tässä kollektiivisessa sururituuaalissa osittain rukoiltiin omassa mielessä menetyksen kohteiden puolesta, kiitettiin heitä, jotka olivat auttaneet surussa, ja jaettiin lajienvälisiä kertomuksia sekä menetyksistä että resilienssistä. Tutkija havainnoi, että intersektionaalinen ekologisen väkivallan tarkastelutapa johti osallistujat menetystarinoissaan muistelemaan hyvin monenlaisia suruja, aina pihaeläinten menetyksestä pakolaisten kärsimyksiin ja alkuperäiskansojen menetyksistä brittiläisten ilmastoahdistukseen. (de Massol de Rebetz 2020, 880–881.)

Tapahtumapäivä huipentui hautajaiskulkueeseen, jota osallistujat lähtivät toteuttamaan julkiseen kaupunkitilaan surun jakamisrituaalin jälkeen. Paperimassa-merilehmä kannettiin hautajaissaaton tapaan vilkkaan ostosalueen läpi ja parkkipaikan kautta merenrannalle. Osallistujat soittivat rumpuja, lauloivat ja heiluttivat käsissään paperimassan säikeitä, jotka kuvasivat leivää, merilehmän ravintoa. Rituaali päättyi merenrannalle, jossa osallistujien paperimassasäikeet ikään kuin syötettiin merilehmälle, ja sitten merilehmä poltettiin hautajaisrovion kaltaisesti. Organisaattori Pearl piti polttamista tärkeänä, aktiivisena ja yhteisöllisenä surun käsittelytapana, joka fyysisyytensä kautta auttaisi käsittelemään sisäisesti koettuja menetyksiä. (de Massol de Rebetz 2020, 881.)

Kyseinen tapahtumapäivä tarjoaa paljon ajattelemisen aiheita rituaalisuuden, taiteen ja ympäristöahdistuksen suhteesta. Menning (2017) pohti yleisellä tasolla sitä, millaisten konkreettisten symbolien ja esineiden kautta ympäristösuruun liittyviä menetyksiä voisi konkretisoida rituaaleissa. Paperimassasta rakennettu stellerinmerilehmä toimi yllä kuvatussa tilaisuudessa sellaisena. Tutkija de Massol de Rebetz ei keskustele tarkemmin rituaaliteorioista, mutta hän on selvästi oikeassa siinä, että kyseisissä tapahtumissa toteutui monia rituaalisuuden piirteitä. Nämä tapahtumat olivat sekä rituaaleja että taidetapahtumia. Ne olivat moniulotteisia performansseja. Etenkin julkisessa kaupunkitilassa toteutettu hautajaiskulkue oli väistämättä myös vahvasti poliittinen toimenpide, vaikka siihen ei liittynytäkään tiettyä yksityiskohtaista poliittista kannanilmaisua.

Artikkelin alussa kuvatut Elokapina-järjestön performanssit sisältävät samankaltaisuutta kyseisen hautajaiskulkueen kanssa. Molemmassa tilaisuustyypeissä sekä käsiteltiin ympäristösurua että annettiin poliittinen viesti. Vaikuttaa siltä, että monissa kansainvälisen Elokapinan vastaavissa tilaisuuksissa poliittisuus ja performanssiluonne olivat etusijalla, koska niissä ei ole

vahvasti kyse tietyn ihmisryhmän surun käsittelystä. Tilaisuuksia tulee nähdäkseni kuitenkin analysoida tapauskohtaisesti sen mukaan, missä määrin niissä ilmenee rituaalisuuden, performatiivisuuden ja poliittisuuden piirteitä. Esimerkiksi Suomen Elokapina järjesti tammikuussa 2020 Helsingin keskustassa julkisen tilaisuuden, joka kehystettiin surutapahtumaksi suurten maailmalla tapahtuneiden metsäpalojen vuoksi (Vantaan Sanomat 16.1.2020, <https://www.vantaansanomat.fi/paikalliset/1232509>). Tilaisuudessa, johon osallistuin ha vainnoijana, toteutui monenlaista tunteiden rituaalista käsittelyä. Surukulkue muodostui kuitenkin samalla mielenosoitukseksi, kun se taivalsi Helsingin kauppakatuja pitkin ja monet osallistujat kantoivat aiheeseen liittyviä kylttejä. Kyseinen tilaisuus piirtyi vahvemmin ympäristösurun rituaalina kuin eräät muut Elokapinan vastaavat tilaisuudet, mutta samalla siinä oli voimakkaita poliittisuuden ja performatiivisuuden piirteitä.

Kriittistä keskustelua ympäristöahdistuksen rituaaleista

Rituaalitutkija Grimes keskustelee kriittisesti rituaaleihin liittyvistä intentioista ja niiden toteutumisesta. Hän huomauttaa, että lopputulokset ovat usein monisyisiä. Osa intentioista voi toteutua kenties vain osalle osallistujista tai vaikutuspiirissä olijoista, ja joskus vaikutukset ovat hyvinkin erilaisia kuin mitä alkuperäiset tavoitteet olivat. (Grimes 2013.) Tutkija de Massol de Rebetz (2020) tarkastelee kriittisesti Brightonissa pidetyn tapahtuman järjestäjien intentioita ja tuo esiin, että rituaaleissa saattoi ilmentyä myös eettisesti ongelmallisia vaikutuksia.

De Massol de Rebetzin kritiikki liittyy laajempaan eettis-yhteiskunnalliseen kritiikkiin, jota on nostettu esiin intersektionaalisesti ja posthumanistisesti virittyneessä ympäristötutkimuksessa: keiden surua käsitellään ympäristöahdistuksen rituaaleissa ja keiden suru jää huomiotta? Kysymykseen nivoutuu valtarakenteiden, etuoikeuksien ja hierarkioiden kriittinen tarkastelu. Nämä seikat liittyvät sekä ihmistenvälisiin suhteisiin että ihmisen ja muun luonnon suhteisiin. Posthumanistisessa ympäristötutkimuksessa pyritään tuomaan esiin vaihtoehtoja ihmiskeskeisyydelle. Ympäristöahdistuksen ja ympäristötunteiden rituaalien suhteen tällaisessa tutkimuksessa on kysytty, ovatko pelkästään ihmisten menetykset suremisen arvoisia. (Brewster 2020.) Eräät ympäristökasvatuksen tutkijat ovat esittäneet, että eläinten suremiseen liittyvillä rituaaleilla voisi olla transformatiivinen vaikutus ympäristökäyttäytymiseen (esim. Russell 2016).

De Massol de Rebetz esittää monia tällaisia kriittisiä kysymyksiä yllä kuvatun Brightonissa pidetyn teemapäivän suhteen. Hän pohtii, millaisia haasteita ja mahdollisia eettisiä ongelmia liittyy siihen, että joukko pääasiassa valkoihoisia länsimaiden ihmisiä kokoontuu yhteen suremaan toisia lajeja ja toisia ihmisiä, jotka kärsivät monimutkaisesta rakenteellisesta epäoikeudenmukaisuudesta. Onko vaarana esimerkiksi se, että alkuperäiskansat ja pakolaiset tullaan kuvanneeksi ikään kuin menetettyinä olentoina, koska heitä surraan sukupuuttorituaalin yhteydessä? De Massol de Rebetz ehdottaa, että näiden ihmisryhmien omaan toimijuuteen ja heidän omien vaikeiden tunteidensa oikeutukseen tulisi kiinnittää enemmän huomiota. (de Massol de Rebetz 2020, 883.)

Alkuperäiskansojen ja muiden syrjittyjen väestöryhmien edustajat ovat itse tuoneet esiin vastaavanlaisia huolenaiheita. Esimerkiksi tutkija ja alkuperäiskansan jäsen Audra Mitchell (2017) on tarkastellut kriittisesti ”valkoisia kyyneleitä” ympäristösurun rituaaleissa. Mitchell on huolissaan siitä, että rituaalit auttavat valtaväestön jäseniä käsittelemään vaikeat ympäristötun-

teensa tavalla, joka ei yhdisty motivaatioon korjata yhteiskunnallisia epäoikeudenmukaisuuksia. Mitchell pelkää siis rituaalien tuovan eettisesti ongelmallisella tavalla päätepisteen aiheiden käsittelylle.

Esimerkiksi Jennifer James (2011) ja Courtney O'Dell-Chaib (2019) ovat vuorostaan tuoneet esiin sitä, kuinka Yhdysvaltojen värillisten ihmisten näkökulmasta ympäristöahdistuskysymykset näyttäytyvät hyvin toisenlaisina kuin valkoisen valtaväestön näkökulmasta. Näissä näkökulmissa nojaututaan vahvasti feministiseen tunnetutkimukseen, affektitutkimukseen ja ”tunteiden kulttuuripolitiikan” (Ahmed 2018) tutkimukseen. Nämä tutkijat huomauttavat, että tietystä tunteista ja niiden ilmaisutavoista tehdään usein normatiivisia tiettyjen valtapositioiden kautta. Monet vaikeat tunteet, joita osin sanoitetaan tässä tutkimussuuntauksessa ”rumiksi tunteiksi” (Ngai 2005), jäävät valtavirran keskustelussa sivuun. Edellä mainitut tutkijat huomauttavat, että esimerkiksi raivo, turhautuminen ja pettymys voivat itse asiassa olla yhteiskunnallisen muutoksen kannalta arvokkaita.

Nähdäkseni on tärkeää, että ympäristöahdistuksen rituaaleista käydään monipuolista kriittistä keskustelua, jossa huomioidaan eri väestöryhmien näkökulmat ja intersektionaaliset oikeudenmukaisuuskysymykset. Lisäksi on tarpeen keskustella posthumanistisista näkemyksistä ja erilaisten ympäristötunteiden rituaalien merkityksestä ihmisen ja muiden eläinten suhteiden kannalta. Edellä kuvatuissa esimerkeissä on monia sisältöjä näihin teemoihin liittyen. Esimerkiksi Macyn ja hänen työtovereidensa kehittämä *Council of All Beings* -rituaali sisältää monimutkaista ihmisen ja muiden eläinten näkökulmien käsittelyä. Macy & Brown (2014, 245–267) myös keskustelevat itsekriittisesti toimintamallinsa sovellettavuudesta vähemmistöryhmien keskuudessa ja pyrkivät kehittämään siihen metodiikkaa.

Samalla kun kriittistä keskustelua käydään, on myös tärkeää muistaa sosiaalisen muutoksen dynamiikka. Kuten edellä tuotiin esiin, ympäristöahdistuksen rituaalit ovat teollisuusmaissa vastakulttuurillista rituaalitoimintaa. Niiden synnyttäminen vaatii innovatiivisuutta ja rohkeutta. Lienee ymmärrettävää, että ensimmäiset tällaiset rituaalit eivät välttämättä läpäise monipuolista eettistä tarkastelua. Olenneiseksi muodostuneet se, ovatko ympäristöahdistuksen rituaalien kehittäjät valmiita muokkaamaan toimintatapojaan oikeutetun kritiikin mukaisesti.

Keskustelu ympäristöahdistuksen rituaalien vaikutuksista

Artikkelin lopuksi tarkastelen lyhyesti kysymystä ympäristöahdistuksen rituaalien vaikutuksista. Kuten edellä toin esiin, joidenkin rituaalien vaikutuksista on jonkin verran tutkimusta. Kriittistä keskustelua on käyty lähinnä Joanna Macyn ja hänen kollegoidensa metodeista, mutta toisaalta monet ympäristöahdistuksen rituaalit ovat uusia eikä niitä ole juuri tutkittu. On myös selvää, että vaikutusten kattava mittaaminen on hyvin haastavaa.

Aiemman ahdistukseen ja rituaaleihin liittyvän tutkimuksen soveltaminen ympäristöahdistuksen rituaaleihin vaatii tarkkuutta, sillä sekä ympäristöahdistus että sitä käsittelevät rituaalit ovat moniulotteisia ilmiöitä. Ahdistuksen ja rituaalien tutkijat tuovat esiin sen, että havaintoja ja kokemuksia rituaalien ahdistusta helpottavasta vaikutuksesta on paljon, mutta niiden tarkka mittaaminen on vaikeaa (Lang et al. 2019; Karl & Fischer 2018). Tämä johtuu osaltaan juuri ahdistuksen monista eri muodoista. Voimakkaat ahdistustilat on helpompi havaita kuin emootiotason ahdistustunteet. Kognitiivisia vaikutuksiakin on toki pyritty mittaamaan, mutta toinen vaikea kysymys on se, millaiset rituaalit ja rituaalisuuden muodot otetaan analyysiin mukaan.

Yllä toin esiin, että ympäristöahdistusta käsitteleviä rituaalisuuden muotoja on hyvin monenlaisia. Mitattavien tapahtumien skaala tulisi olla laajempi kuin ainoastaan tietyt riitit, jotta aihepiiristä saataisiin parempaa tietoa.

Vaikutusten mittaamista monimutkaistaa myös se yllä esiin tuotu seikka, että monien vaikeiden ympäristötunteiden rituaalinen käsittely toteuttaa samalla ympäristöahdistuksen käsittelyä. Yleisellä tasolla ympäristösurun ja ympäristösyllisyyden rituaalinen käsittely näyttää tuottavan myös ympäristöahdistusta lievittäviä vaikutuksia. Vaikutuksia mitattaessa tulisi siis ottaa huomioon myös sellaisia rituaalisuutta sisältäviä toimintamalleja, joissa ei keskitytä nimenomaisesti ahdistukseen, vaan johonkin toiseen ympäristötunteeseen.

Ympäristöahdistuksen ja rituaalien suhdetta olisi tärkeää tarkastella myös arkipäiväiseen toimintaan nivoutuneen habituaation ja ritualisaation kannalta. Ympäristökäyttäytymiseen liittyvät tavat voivat sisältää rituaalisuuden piirteitä. Tutkimuksissa on havaittu, että monet konkreettiset ympäristökäyttäytymisen tavat, kuten kierrättäminen, saavat psyykkisesti suuren painoarvon. Vaikuttaa todennäköiseltä, että tällaisia tapoja käytetään ahdistuksen ja muiden vaikeiden ympäristötunteiden hallintakeinoina. (Sapiains, Beeton & Walker 2015; ks. myös McFarland Taylor 2019.) Tässä artikkelissa ei ollut mahdollisuutta ulottaa ympäristöahdistuksen rituaalien tarkastelua näihin arkipäiväisiin habituaatioihin ja rituaalisuuden muotoihin.

Rituaalitutkija Grimes (2006) on tuonut osuvasti esiin sen, kuinka ympäristöteemaiset rituaalit sisältävät usein ambivalenssia käytännön ympäristövaikutusten suhteen: useimmat niistä myös kuluttavat luonnonvaroja. Tämä ambivalenssi liittyy myös useimpiin ympäristöahdistuksen rituaaleihin ja voi vaikuttaa myös tunnetason vaikutusten ambivalenttiin lopputulemaan. Jos henkilö edes osin tiedostaa sen, että kyseinen rituaali tuottaa omalta osaltaan myös negatiivisia ympäristövaikutuksia, tämä voi voimistaa kognitiivista ja affektiivista dissonanssia. Dissonanssi tarkoittaa tässä yhteydessä epämiellyttäviä tunteita, jotka syntyvät ihmisen kokemista sisäisistä ristiriidoista.⁸

On tarpeen todeta selkeästi myös se, että ympäristöahdistusta voidaan tietenkin käsitellä myös vahvasti ongelmallisilla tavoilla rituaalisuuden kautta. Tällainen arviointi vaatii eettistä ja terveydenhoidollista analyysia, mutta nähdäkseni eräät ongelmallisuuden tyypit ovat selkeitä. Jos rituaalisen toiminnan kautta pahennetaan lamauttavaa ahdistusta, tämä vähentää toimintakykyä ja sitä kautta vastuunkantamista, ja on lisäksi ihmisoikeuksien kannalta väärin. Toinen ongelmatyyppi on se, että osallistujien ympäristöahdistusta kanavoidaan rituaalisten piirteiden kautta eettisesti ongelmallisiin toimintatapoihin tai arvomuutoksiin. On esimerkiksi mahdollista, että rituaalisuutta sisältävän tilaisuuden johtohahmot luovat epäoikeudenmukaisia syntipukkeja, joita kohtaan osallistujia kehoitetaan ilmaisemaan aggressiota. Tämä on eettisesti arvioituna ympäristöahdistuksen väärinkäyttöä.

Olemassa olevan tutkimustiedon perusteella voidaan kuitenkin sanoa, että useimmiten ympäristöahdistuksen rituaalit, etenkin eksplisiittiset sellaiset, vaikuttavat kuitenkin tukevan osallistujien psyykkistä hyvinvointia ja sitä kautta mahdollistavat toimintakyvyn kasvua. Nämä positiiviset vaikutukset liittyvät vahvasti moniin rituaalien ominaisuuksiin.

Rituaalien yhteisöllisyyttä luova voima auttaa osallistujia monin tavoin, etenkin siksi koska ympäristöahdistuksen tunteet ovat usein aiheuttaneet ihmisille ulkopuolisuuden tunteita (Kretz

⁸ Kognitiivisesta dissonanssista ympäristökäyttäytymisessä ks. Adams 2020. Affektiivisen dissonanssin käsitteestä ks. Ladino 2019.

2017; Clinebell 1996). Rituaalien osallistujat eivät enää tunne itseään pelkästään poikkeaviksi: tapahtuu normalisointia ja rekognitiota, hyväksyvää tunnustusta. Fredericks (2020) huomauttaa, että koska tunteet ovat relationaalisia, tulee myös niiden käsittelykeinojen olla sellaisia, ja rituaalit toteuttavat sitä. Samaan aikaan rituaalien taipumus vahvistaa sisäryhmän ja ulkoryhmän rajapintaa voi johtaa tietenkin myös eettisiin ongelmiin, joista Pike (2017; 2016) keskusteleo radikaalien ympäristötoimijoiden osalta. Esimerkiksi aggressio ulkoryhmää kohtaan voi kasvaa.

Toinen keskeinen rituaalien ominaisuus, joka auttaa juuri ympäristöahdistuksen ja vaikeiden ympäristötunteiden rakentavassa käsittelyssä, on niiden kokonaisvaltaisuus ja kehollisuus. Rituaalitutkimuksessa korostetaan nykyään paljon sitä, kuinka ihmiset osallistuvat rituaaleihin kehoina ja kehomielinä (Grimes 2013). Tunteet ovat voimakkaasti kehollinen asia ja vaikeat tunteet myös usein ilmenevät kehollisina tuntemuksina. Koska ympäristöahdistukselle ei ole perinteisesti ollut paljoa julkisia käsittelymahdollisuuksia eivätkä ihmiset ole itsekään tunnistanee vaikeita ympäristötunteitaan, ne ovat usein ilmentyneet kehollisina oireina. Kokonaisvaltaisuutensa ja kehollisuutensa vuoksi rituaalit mahdollistavat hyvin ympäristötunteiden läpielämisen ja sitä kautta ne voivat luoda voimavaroja niiden käsittelemiseen. Nämä vaikutukset voivat olla joko tiedostettuja tai tiedostamattomia: henkilö ei esimerkiksi itse välttämättä osaa huomata tai sanoittaa sitä, että hänen ympäristöpelkonsa tai ympäristösyllisyytensä väheni rituaalin kautta. Tässä ilmentyy monia liittymäkohtia taideperustaisten metodien vaikutuksiin, ja jälleen tulee esiin läheinen suhde rituaalien, taiteen ja performanssien välillä.

Myös monet muut yleiset rituaalisuuden piirteet sisältävät voimavaroja ympäristöahdistuksen käsittelyyn. Tietyn ajan ja paikan erilleen asettaminen voi olla erityisen auttavaa, koska arjen keskellä voi olla vaikea löytää resursseja kohdata monimutkaisia ja vaikeita ympäristötunteita. Konkreettisten esineiden ja symbolien hyödyntäminen voi tuoda abstrakteja ympäristöongelmia helpommin käsiteltävään muotoon. Edellä kuvaamissani ympäristöahdistuksen rituaaleissa hyödynnettiin monia näitä keinoja.

Laaja eettinen ja käytännöllinen keskustelunaihe on se, missä määrin ympäristöahdistuksen rituaalien tulisi keskittyä tunteiden käsittelyyn ja missä määrin poliittisiin tarkoituksiin. Jälkimmäiseen aiheeseen liittyy vielä kysymys siitä, missä määrin käsitellään yksilöllisiä käyttäytymismuutoksia ja missä määrin rakenteellista kansalaisvaikuttamista. Tämä laaja keskustelunaihe on herättänyt erilaisia normatiivisia näkemyksiä, joiden yhtenä vertailukohtana voi käyttää ympäristöahdistuskirjailijoiden erilaisia näkemyksiä aiheesta. Osa painottaa enemmän terapeutteja tarkoituksiin (esim. Grose 2020), osa vuorostaan enemmän poliittista toimintaa (esim. Salamon 2020). Monet etsivät tasapainoa terapeutteisuuden ja poliittisuuden välillä (esim. Gillespie 2020; Ray 2020; Weber 2020).

Ne esimerkit, joilla tämä artikkeli alkoi, heijastavat käytännössä noita kahta erilaista tulokulmaa. Katuperformanssissa poliittinen viesti on etusijalla ja tunteiden käsittely taustalla mukana, kun taas metsäsururituuaalissa päinvastaisesti. Molemmat ulottuvuudet kuitenkin yhdistyvät. On kiinnostavaa seurata, millaisia eri muotoja ympäristöahdistuksen rituaalit saavat 2020-luvulta eteenpäin, kun ympäristökriisi ja sen herättämät psykososiaaliset seuraukset tutkijoiden ennusteiden mukaan voimistuvat.

Kirjallisuus

Aaltola, Elisa & Sami Keto

2017 *Empatia: myötäelämisen tiede*. Helsinki: Into.

Achté, Kalle & Tapani Tamminen

1995 *Ahdistuneisuus ja sen hoito*. [Nurmijärvi]: Recallmed.

Adams, Jennifer L.

2020 Environmental Hospice and Memorial as Redemption: Public Rituals for Renewal. *Western journal of communication* 84 (5): 586–603.

<https://doi.org/10.1080/10570314.2020.1753234>

Adams, Matthew

2020 *Anthropocene Psychology: Being Human in a More-than-human World*. Concepts for Critical Psychology: Disciplinary Boundaries Re-thought. London & New York: Routledge.

<https://doi.org/10.4324/9780203703694>

Afffi, Ramsey & Beth Christie

2018 Facing loss: pedagogy of death. *Environmental Education Research* 25 (8): 1143–1157.

<https://doi.org/10.1080/13504622.2018.1446511>

Ahmed, Sara

2018 *Tunteiden kulttuuripolitiikka*. Tampere: Niin & Näin.

Antadze, Nino

2020 Moral Outrage as the Emotional Response to Climate Injustice. *Environmental Justice* 13 (1).

<https://doi.org/10.1089/env.2019.0038>

Árnason, Arnar & Sigurjón B. Hafsteinsson

2020 A funeral for a glacier: Mourning the more-than-human on the edges of modernity. *Thanatos* 9 (2): 46–71. https://thanatosjournal.files.wordpress.com/2020/12/arnason_hafsteinsson_funeralforaglacier.pdf.

Arponen, Taneli

2018 Puille jätettiin haikeat hyvästit Kuopion Snellmaninpuistossa. *Savon Sanomat* (18.3.2018) <https://www.savonsanomat.fi/paikalliset/2976094>.

Barlow, David H.,

2004 *Anxiety and its disorders: the nature and treatment of anxiety and panic*. 2nd edition. New York: Guilford Press.

Barr, Jessica M.

2017 Auguries of Elegy: The Art and Ethics of Ecological Grieving. – Ashlee Cunsolo Willox and Karen Landman (toim.), *Mourning Nature: Hope at the Heart of Ecological Loss & Grief*, 190–226. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press.

<https://doi.org/10.2307/j.ctt1w6t9hg.14>

Bauman, Whitney

2014 South Florida as Matrix for Developing a Planetary Ethic: A Call for Ethical Per/Versions and Environmental Hospice. *Journal of Florida Studies* 1 (3): 1–21.

Benjamin, Patrick

2019 The meaning behind Extinction Rebellion's red-robed protesters. *Dazed* (26.4.2019). <https://www.dazeddigital.com/politics/article/44238/1/meaning-behind-extinction-rebellions-red-robed-protesters-london-climate-change>.

Berry, Evan

2013 Religious environmentalism and environmental religion in America. *Religion Compass* 7 (10): 454–466.

<https://doi.org/10.1111/rec3.12065>

Borrowed Time

2020 Ritual Resources. *Borrowed Time Project website*. <https://earthnight.home.blog/ritual-resources/>.

Brewster, Shelby

2020 Remembrance Day for Lost Species: Toward an ethics of witnessing extinction. *Performance Research* 25 (2): 95–101.

<https://doi.org/10.1080/13528165.2020.1752582>

Buzzell, Linda & Craig Chalquist

2019 It's Not Eco-Anxiety – It's Eco-Fear! A Survey of the Eco-Emotions. *www.chalquist.com*. <http://www.chalquist.com/its-not-eco-anxiety-its-eco-fear-a-survey-of-the-eco-emotions/>.

Chawla, Louise

2020 Childhood nature connection and constructive hope: A review of research on connecting with nature and coping with environmental loss. *People and Nature* 2 (3): 619–642.

<https://doi.org/10.1002/pan3.10128>

Cianconi, Paolo, Sophia Betró & Luigi Janiri

2020 The Impact of Climate Change on Mental Health: A Systematic Descriptive Review. *Frontiers in Psychiatry* 11 (74).

<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsy.2020.00074/full>.

<https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.00074>

Clinebell, Howard J.

1996 *Ecotherapy: healing ourselves, healing the earth: A guide to ecologically grounded personality theory, spirituality, therapy, and education*. Minneapolis: Fortress Press.

Cunsolo Willox, Ashlee & Neville R. Ellis

2018 Ecological grief as a mental health response to climate change-related loss. *Nature Climate Change* 8 (4): 275–281.

<https://doi.org/10.1038/s41558-018-0092-2>

Cunsolo Willox, Ashlee & Landman, Karen (toim.)

2017 *Mourning Nature: Hope at the Heart of Ecological Loss & Grief*. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press.
<https://doi.org/10.2307/j.ctt1w6t9hg>

Cunsolo, Ashlee, Sherilee L. Harper, Kelton Minor, Katie Hayes, Kimberly G. Williams & Courtney Howard

2020 Ecological grief and anxiety: the start of a healthy response to climate change? *The Lancet. Planetary health* 4 (7): e261–e263. [https://www.thelancet.com/journals/lanplh/article/PIIS2542-5196\(20\)30144-3/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lanplh/article/PIIS2542-5196(20)30144-3/fulltext).
[https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(20\)30144-3](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(20)30144-3)

de Massol de Rebetz, Clara

2020 Remembrance Day for Lost Species: Remembering and mourning extinction in the Anthropocene. *Memory studies* 13 (5): 875–888.
<https://doi.org/10.1177/1750698020944605>

Fisher, Andy

2013 *Radical Ecopsychology: Psychology in the Service of Life*. 2nd edition. State University of New York Press.
<https://doi.org/10.1089/eco.2013.0027>

Fredericks, Sarah E.

2014 Online Confessions of Eco-Guilt. *Journal for the Study of Religion, Nature and Culture* 8 (1): 64–84.
<https://doi.org/10.1558/jsrnc.v8i1.64>

Fredericks, Sarah E.

2016 Ritual responses to climate engineering. – Forrest Clingerman and Kevin O'Brien (toim.), *Theological and ethical perspectives on climate engineering: calming the storm*, 165–185. London: Lanham.

Fredericks, Sarah E.

2020 Thinking at the margins of sustainability in religious ethics: Indicators, emotions, rituals. – Gerald Magill and James Benedict (toim.), *The Global Sustainability Challenge*, 66–87. Newcastle upon Tyne, UK: Cambridge Scholars Publishing.

Fredericks, Sarah E.

2021 *Environmental guilt and shame: Signals of individual and collective responsibility and the need for ritual responses*. London: Oxford University Press.

Gillespie, Sally

2020 *Climate crisis and consciousness: re-imagining our world and ourselves*. London & New York: Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780429346811>

Glendinning, Chellis

2007 [1994] *My Name is Chellis and I'm in Recovery from Western Civilization*. Gabriola Island: New Catalyst Books.

Gomes, Mary E.

2009 Altars of Extinction. – Linda Buzzell and Craig Chalquist (toim.), *Ecotherapy: healing with nature in mind*, 246–250. San Francisco: Sierra Club Books.

Grimes, Ronald L.

2006 Ritual Theory and the Environment. – Ronald L. Grimes (toim.), *Rite out of place: ritual, media, and the arts*, 131–146. Oxford & New York: Oxford University Press.

<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195301441.003.0010>

Grimes, Ronald L.

2013 *The Craft of Ritual Studies*. Oxford & New York: Oxford University Press.

<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195301427.001.0001>

Grose, Anouchka

2020 *A Guide to Eco-Anxiety: How to Protect the Planet and Your Mental Health*. London: Watkins.

Hamilton, Jo

2020 *Emotional Methodologies for Climate Change Engagement: towards an understanding of emotion in Civil Society Organisation (CSO)-public engagements in the UK*. Dissertation, Doctor of Philosophy. University of Reading. http://centaur.reading.ac.uk/95647/3/23861657_Hamilton_Thesis_Redacted.pdf.

Haseley, Dennis

2019 Climate change: Clinical considerations. *Int J Appl Psychoanal Studies* 16: 109–115.

<https://doi.org/10.1002/aps.1617>

Hathaway, Mark D.

2017 Activating Hope in the Midst of Crisis: Emotions, Transformative Learning, and “The Work That Reconnects”. *Journal of Transformative Education* 15 (4): 296–314.

<https://doi.org/10.1177/1541344616680350>

Hickman, Caroline

2020 We need to (find a way to) talk about ... Eco-anxiety. *Journal of Social Work Practice* 34 (4): 411–424.

<https://doi.org/10.1080/02650533.2020.1844166>

Hoggett, Paul (toim.)

2019 *Climate Psychology: On Indifference to Disaster*. Studies in the Psychosocial. Cham: Palgrave Macmillan.

<https://doi.org/10.1007/978-3-030-11741-2>

Hollis-Walker, Laurie

2012 Change Processes in Emotion-Focused Therapy and the Work That Reconnects. *Ecopsychology* 4 (1): 25–36.

<https://doi.org/10.1089/eco.2011.0047>

James, Jennifer C.

2011 *Ecomelancholia: Slavery, War, and Black Ecological Imaginings*. – Stephanie LeMenager, Teresa Shewry and Ken Hiltner (toim.), *Environmental Criticism for the Twenty-First Century*, 174–189. New York: Routledge.

Jensen, Tim

2019 *Ecologies of guilt in environmental rhetorics*. Palgrave studies in media and environmental communication. Switzerland: Palgrave Macmillan.

Johnson, Trebbe

2017 *101 Ways to Make Guerrilla Beauty*. [USA]: Radjoy Press.

Johnson, Trebbe

2018 *Radical Joy for Hard Times: Finding Meaning and Making Beauty in Earth's Broken Places*. Berkeley: North Atlantic Books.

Jokinen, Juho

2017 Katso kuvat hämmästyttävän suureksi kasvaneesta surusta – Mechelininkadun kaadetuille lehmuksille kannettu jopa hautakynttilöitä. *Helsingin Sanomat* (26.1.2017). <https://www.hs.fi/kaupunki/art-2000005060877.html>.

Kals, Elisabeth & Markus M. Müller

2012 Emotions and Environment. – Susan Clayton (toim.), *The Oxford Handbook of Environmental and Conservation Psychology*, 128–147. New York & Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199733026.013.0008>

Karl, Johannes A. & Ronald Fischer

2018 Rituals, Repetitiveness and Cognitive Load: A Competitive Test of Ritual Benefits for Stress. *Human nature* 29 (4): 418–441. <https://doi.org/10.1007/s12110-018-9325-3>

Kaza, Stephanie (toim.)

2020 *A Wild Love for the World: Joanna Macy and the Work of Our Time*. Boulder: Shambhala.

Keränen, Tuomas

2015 "Paikan henki on tuhottu 200 vuodeksi" – perustelut kulttuurimetsän avohakkuille eivät vakuuta. *Yle.fi* (6.5.2015). <https://yle.fi/uutiset/3-7976116>.

Kleres, Jochen & Åsa Wettergren

2017 Fear, hope, anger, and guilt in climate activism. *Social Movement Studies* 16 (5): 507–519.

Kretz, Lisa

2017 Emotional Solidarity: Ecological Emotional Outlaws Mourning Environmental Loss and Empowering Positive Change. – Ashlee Cunsolo Willox and Karen Landman (toim.), *Mourning Nature: Hope at the Heart of Ecological Loss & Grief*, 258–291. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1w6t9hg.16>

Kytölä, Laura

2017 Ylioppilasteatterin uudessa esityksessä lauletaan ekologisesta syyllisyydestä – ilman syyllistämistä. *Helsingin Sanomat* (27.11.2017). <https://www.hs.fi/nyt/art-2000005466305.html>.

Ladino, Jennifer

2019 *Memorials Matter: Emotion, environment, and public memory at American historical sites*. Reno: University of Nevada Press.

Lang, Martin & Jan Krátký & John Shaver & Danijela Jerotijevic & Dimitris Xygalatas

2019 Is ritual behavior a response to anxiety? – D. Jason Slone and William McCorkle Jr. (toim.), *The Cognitive Science of Religion: A Methodological Introduction to Key Empirical Studies*, 181–191. London: Bloomsbury.
<https://doi.org/10.5040/9781350033726.ch-018>

LeDoux, Joseph

2016 *Anxious: Using the Brain to Understand and Treat Fear and Anxiety*. New York: Penguin Books.

Lehtinen, Torsti

2002 *Eksistentiaalisuus: Vapauden filosofia*. Helsinki: Kirjapaja.

Leopold, Aldo

1949 *A sand county almanac and sketches here and there*. New York: Oxford University Press.

Lertzman, Renée A.

2015 *Environmental Melancholia: Psychoanalytic dimensions of engagement*. Hove and New York: Routledge.

Macy, Joanna

1983 *Despair and personal power in the nuclear age*. New Society Publishers: Philadelphia.
<https://doi.org/10.1037/e511752011-006>

Macy, Joanna & Molly Y. Brown

2014 *Coming back to life: The updated guide to the Work that Reconnects*. Gabriola Island: New Society Publishers.

Macy, Joanna & Chris Johnstone

2012 *Active hope: How to face the mess we're in without going crazy*. Novato: New World Library.

Malcolm, Hannah (toim.)

2020 *Words for a Dying World: Stories of Grief and Courage from the Global Church*. London: SCM Press.

Mankkinen, Jussi

2018 Itkuvirsistä on tullut yhä suosituampi musiikinlaji, mutta niiden esittäminen ei ole helppoa: "Sitä joutuu selättämään häpeän tunteen". *Yle.fi* (1.9.2018). <https://yle.fi/uutiset/3-10378794>.

Mark, Andrew & Amanda Di Battista

2017 Making Loss the Centre: Podcasting Our Environmental Grief. – Ashlee Cunsolo Willox and Karen Landman (toim.), *Mourning Nature: Hope at the Heart of Ecological Loss and Grief*, 227–257. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press.
<https://doi.org/10.2307/j.ctt1w6t9hg.15>

McQueen, Alison

2021 The Wages of Fear? Toward Fearing Well About Climate Change. – Mark Budolfson, Tristram Macpherson and David Plunkett (toim.), *Philosophy and Climate Change*. London: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780198796282.003.0008>

Menning, Nancy

2017 Environmental Mourning and the Religious Imagination. – Ashlee Cunsolo Willox and Karen Landman (toim.), *Mourning Nature: Hope at the Heart of Ecological Loss & Grief*, 39–63. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press.
<https://doi.org/10.2307/j.ctt1w6t9hg.8>

Mitchell, Audra

2017 Decolonizing against extinction, part III: white tears and mourning. <https://worldlyir.wordpress.com/> (14.12.2017) <https://worldlyir.wordpress.com/2017/12/14/decolonizing-against-extinction-part-iii-white-tears-and-mourning/>.

Moser, Susanne C.

2020 The work after “It's too late” (to prevent dangerous climate change). *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change* (e606).
<https://doi.org/10.1002/wcc.606>

Naukkarinen, Kaisa

2018 Tarinoiden saari: Ärjän taidefestivaalin rönsyjä. *Elonkehä* (5.10.2018).
<https://www.elonkeha.com/2018/10/05/tarinoiden-saari-arjan-taidefestivaalin-ronsyja/>.

Ngai, Sianne

2005 *Ugly feelings*. Harvard University Press: Cambridge, MA.
<https://doi.org/10.4159/9780674041523>

Nicholsen, Shierry W.

2002 *The love of nature and the end of the world: the unspoken dimensions of environmental concern*. Cambridge: MIT Press.

O'Dell-Chaib, Courtney

2019 *Desiring Devastated Landscapes: Love After Ecological Collapse*. Dissertation, Doctor of Philosophy. Syracuse University.

Pihkala, Panu

2018 Eco-anxiety, tragedy, and hope: Psychological and spiritual dimensions of climate change. *Zygon* 53 (2): 545–569.
<https://doi.org/10.1111/zygo.12407>

Pihkala, Panu

2019 *Ilmastoahdistus ja sen kanssa eläminen. Raportti*. Helsinki: Mieli ry.

Pihkala, Panu

2019 Ilmastonmuutoksen ajan teatteria. *Kanava* 47: (4) 56–58.

Pihkala, Panu

2019 *Mieli maassa? Ympäristötunteet*. Helsinki: Kirjapaja.

Pihkala, Panu

2020 Anxiety and the Ecological Crisis: An Analysis of Eco-Anxiety and Climate Anxiety. *Sustainability* 12 (19): 7836. <https://www.mdpi.com/2071-1050/12/19/7836/html>.
<https://doi.org/10.3390/su12197836>

Pihkala, Panu

2020 Eco-anxiety and Environmental Education. *Sustainability* 12 (23): 101–49.
<https://doi.org/10.3390/su122310149>

Pike, Sarah M.

2016 Mourning Nature: The Work of Grief in Radical Environmentalism. *Journal for the Study of Religion, Nature and Culture* 10 (4): 419–441.
<https://doi.org/10.1558/jsrnc.v10i4.30627>

Pike, Sarah M.

2017 *For the Wild: Ritual and commitment in radical eco-activism*. Oakland: University of California Press.
<https://doi.org/10.1525/california/9780520294950.001.0001>

Plotkin, Bill

2008 *Nature and the Human Soul: Cultivating Wholeness and Community in a Fragmented World*. Novato, CA: New World Library.

Ray, Sarah J.

2020 *A field guide to climate anxiety: How to keep your cool on a warming planet*. Oakland: University of California Press.
<https://doi.org/10.1525/9780520974722>

Ripple, William J., Christopher Wolf, Thomas M. Newsome, Mauro Galetti, Mohammed Alamgir & Eileen Crist

2017 World Scientists' Warning to Humanity: A Second Notice. *BioScience* 67 (12): 1026–1028.
<https://doi.org/10.1093/biosci/bix125>

Ristmeri, Aliisa

2017 Tunteet käyvät Tampereella vieläkin kuumina, vaikka ratikasta päätettiin jo – hautakynntilöitä sytytettiin puiden muistoksi. *Helsingin Sanomat* (5.5.2017) <https://www.hs.fi/kotimaa/art-2000005198132.html>.

Russell, Joshua

2017 'Everything has to die one day:' children's explorations of the meanings of death in human-animal-nature relationships. *Environmental Education Research* 23 (1): 75–90.
<https://doi.org/10.1080/13504622.2016.1144175>

Salamon, Margaret K.

2020 *Facing the Climate Emergency: How to Transform Yourself with Climate Truth*. Gabriola Island: New Society Publishers.

Sapiains, Rodolfo, Robert J. S. Beeton & Iain A. Walker

2015 The Dissociative Experience: Mediating the Tension Between People's Awareness of Environmental Problems and Their Inadequate Behavioral Responses. *Ecopsychology* 7 (1): 38–47.
<https://doi.org/10.1089/eco.2014.0048>

Schechner, Richard

1988 *Performance Theory*. New York: Routledge.

Skrimshire, Stefan

2019 Extinction Rebellion and the new visibility of religious protest. *Open Democracy*. <https://www.opendemocracy.net/en/transformation/extinction-rebellion-and-new-visibility-religious-protest/>.

Stroebel, Craig S.

2005 Macy, Joanna (1929-). – Bron R. Taylor (toim.), *Encyclopedia of Religion and Nature*, 1019–1020. London & New York: Continuum.

Taylor, Bron R.

2010 *Dark green religion: Nature spirituality and the planetary future*. Berkeley: University of California Press.
<https://doi.org/10.1525/9780520944459>

Taylor, Sarah M.

2019 *Ecopiety: Green media and the dilemma of environmental virtue*. New York: New York University Press.
<https://doi.org/10.18574/nyu/9781479810765.001.0001>

Tiainen, Antti

2017 Ilmastonmuutos ja luonnonkatastrofit ahdistavat lähes kaikkia – Liian moni sivuuttaa nämä tunteet, vaikka juuri ne ovat ratkaisu, sanoo tutkija Panu Pihkala. *Helsingin Sanomat* (7.10.2017) C1-C3. <https://www.hs.fi/elama/art-2000005398521.html>.

Turner, Victor

1982 *From Ritual to Theatre: The Human Seriousness of Play*. New York: PAJ Publications.

von Scheve, Christian

2017 Affekteista, emootioista ja tunteista. *Tieteessä tapahtuu* (2): 40–41.

Vantaan Sanomat

2020 Surukulkue säväyttää tänään Helsingin keskustassa – "Hiljaisuus rikotaan lauluilla ja huudoilla". *Vantaan Sanomat* (16.1.2020) <https://www.vantaansanomat.fi/paikalliset/1232509>.

Weber, Jack A.

2020 *Climate Cure: Heal Yourself to Heal the Planet*. Woodbury: Llewellyn Publications.

Weintrobe, Sally (toim.)

2013 *Engaging with climate change: Psychoanalytic and interdisciplinary perspectives*. London: Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780203094402>

Weller, Francis

2015 *The Wild Edge of Sorrow: Rituals of Renewal and the Sacred Work of Grief*. Berkeley: North Atlantic Books.

Willamo, Risto

2005 *Kokonaisvaltainen lähestymistapa ympäristönsuojelutieteessä: sisällön moniulotteisuus ympäristönsuojelijan haasteena*. Ympäristönsuojelutieteen väitöskirja. Helsingin yliopisto.